PUBLICACIÓ D'INVESTIGACIÓ I ESTUDIS VILA-REALENCS

número 10

font

MONOGRÀFIC

800 ANYS DEL NAIXEMENT DEL REI JAUME I, FUNDADOR DE VILA-REAL

LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL PER JAUME I: UN MODEL D'EVOLUCIÓ HISTORIOGRÀFICA
M. José Badenas Población

UN CONFLICTE DE PODER ALS ORÍGENS DE VILA-REAL: L'ENFRONTAMENT DE JAUME I AMB L'INFANT PERE (1272-1274)
Vicent Gil Vicent

VILA-REAL I LES VILES DEL REI JUAME I
Vicent Ortells Chabrera

L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA PLAÇA MAJOR EN ÈPOCA MEDIEVAL, UNA VISIÓ A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA
Josep Benedito Nuez

EL PRIMER RECTOR DE L'ESGLÉSIA DE VILA-REAL I HISTÒRIES I LLEGENDES QUE ENS APROPEN AL REI EN JAUME I
Mn. Vicent Gimeno i Estornell

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ: Departament de Promoció Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY: Javi Sales

DIGITALITZACIÓ: Pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPILACIÓ D'ARTICLES: Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca, Mónica Soler Beltrán i Laura Benages Candau

IMPRIMEIX: Gráficas Timsa

PATROCINADORS: Bancaixa, Facsa, Porcelanosa i Caixa Rural

FOTOS CEDIDES: Vicent Gil Vicent, Vicent Ortells Chabrera, Josep Benedito Nuez, Mn. Vicent Gimeno Estornell i Pasku.com

FOTO PORTADA: Escultura del rei Jaume I de Llorens Poy

DIPÒSIT LEGAL: V-2172-2008

MAIG, 2008

El Departament de Promoció Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font

PUBLICACIÓ D'INVESTIGACIÓ
I ESTUDIS VILA-REALENCS

ÍNDEX

1. LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL PER JAUME I: UN MODEL D'EVOLUCIÓ HISTORIOGRÀFICA
M. José Badenas Población 11

2. UN CONFLICTE DE PODER ALS ORÍGENS DE VILA-REAL: L'ENFRONTAMENT DE JAUME I AMB L'INFANT PERE (1272-1274)
Vicent Gil Vicent 27

3. VILA-REAL I LES VILES DEL REI JAUME I
Vicent Ortells Chabrera 47

4. L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA PLAÇA MAJOR EN ÈPOCA MEDIEVAL, UNA VISIÓ A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA
Josep Benedito Nuez 57

5. EL PRIMER RECTOR DE L'ESGLÉSIA DE VILA-REAL I HISTÒRIES I LLEGENDES QUE ENS APROPEN AL REI EN JAUME I
Mn. Vicent Gimeno i Estornell 73

PRESENTACIÓ

Aquest nou número de la revista *FONT* naix amb un contingut monogràfic per a celebrar els 800 anys del naixement del fundador de la nostra ciutat, Jaume I. Aquesta edició és una contribució més a la celebració de l'Any Jaume I, que estarà ple d'actes per commemorar aquesta efemèride.

El Departament de Promoció Lingüística s'enorgulleix de verificar que, aquesta revista d'investigació i estudis vila-realencs amb col·laboracions d'intel·lectuals de prestigi, s'ha consolidat com un referent per a l'estudi d'aquells aspectes socials, històrics i culturals de la nostra ciutat.

Gràcies als col·laboradors i col·laboradores per la seua desinteressada aportació i, com no, a les entitats i empreses que, amb el seu inestimable ajut econòmic ens permeten fer-vos arribar la nostra publicació de manera gratuïta: Caixa Rural Vila-real, Porcelanosa, Facsa i Bancaixa.

Enguany hem d'agrair la participació de M. José Badenas Población amb l'article "LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL PER JAUME I: UN MODEL D'EVOLUCIÓ HISTORIOGRÀFICA"; Vicent Gil Vicent, "UN CONFLICTE DE PODER ALS ORÍGENS DE VILA-REAL: L'ENFRONTAMENT DE JAUME I AMB L'INFANT PERE (1272-1274)"; a continuació tenim la col·laboració de Vicent Ortells Chabrera amb l'article "VILA-REAL I LES VILES DEL REI JAUME I"; la quarta contribució a aquesta desena edició és l'article "L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA PLAÇA MAJOR EN ÈPOCA MEDIEVAL, UNA VISIÓ A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA" de Josep Benedito Nuez, i l'últim article és de Mn. Vicent Gimeno i Estornell, col·laborador habitual de la revista *Font* des dels primers números, "EL PRIMER RECTOR DE L'ESGLÉSIA DE VILA-REAL I HISTÒRIES I LLEGENDES QUE ENS APROPEN AL REI EN JAUME I".

Gràcies a totes les persones que fan possible la recuperació de la nostra memòria històrica.

Héctor Folgado Miravet

Regidor de Promoció Lingüística

AUCA DE LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL

EL DIA VINT DE FEBRER
(MIL DOS-CENTS SETANTA-QUATRE
ERA L'ANY) JAUME I,

REI DE MOLT BONA MEMÒRIA,
FUNDAVA LA NOSTRA VILA,
ESCOLTEU LA NOSTRA HISTÒRIA.

EL TERME EL VA CONFORMAR
AMB UN TRÓS DE BORRIANA
ENTRE NULES I EL MILLARS.

MANÀ A SALOMÓ VIDAL
QUE REPARTIRA LA TERRA
TRACTANT LA GENT PER IGUAL.

I AMB LA TERRA ENS VA DONAR
LES AIGÜES QUE, DE PONENT,
BAIXAVEN CAP A LA MAR.

PER LA VOLUNTAT DEL REI,
JA VAM NÀIXER POBLE LLIURE
NASCUT DE MOLT BONA LLEI.

PER PODER-NOS GOVERNAR
SENSE TRAVES NI SENYORS
QUE ENS VOLGUEREN DOMINAR.

I PODER, BEN LLIUREMENT,
FER SENTIR LA NOSTRA VEU
A LES CORTS I AL PARLAMENT.

COM NINGÚ NO MANARIA
DE NOSALTRES, SINÓ EL REI,
"VILA" I "REAL" ENS DIRIA.

ELS NOSTRES AVANTPASSATS,
VINGUTS AMB EL REI EN JAUME,
EREN LLAURADORS HONRATS,

RAMADERS I ARTESANS,
CARNISSERS I MOLINERS,
MASOVERS I VILATANS.

VAN HAVER DE TREBALLAR
DURAMENT, DE SOL A SOL,
PER FER HORTA D'UN SEGAR

PLE DE ROGUES I ESBARZERS
ON A FORÇA DE SUORS
PLANTARIEN TARONGERS.

DE LA VILA ÉS EL PARLAR
QUE PARLAVA EL REI EN JAUME
QUAN EL POBLE VA FUNDAR.

ÉS LA BANDERA EL SENYAL
DEL NOSTRE ORIGEN HISTÒRIC
EN LA VOLUNTAT REIAL.

L'ESCUT, AMB ROURE I LLORER,
LES BARRES I LA CORONA,
RECORD DE JAUME I.

D'AQUELLS PRIMERS POBLADORS,
ARTESANS O RAMADERS,
ESCRIVENTS O LLAURADORS,

QUE FOREN CAPDAVANTERS,
EN SÓM CONTINUADORS
I HEREUS LEGÍTIMS I VERS.

PER AIXÒ, CADA FEBRER
RECORDEM EL FUNDADOR,
EL BON REI JAUME I,

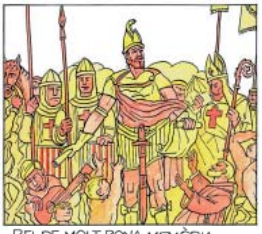

REI DE MOLT BONA MEMÒRIA,
FUNDADOR DEL NOSTRE POBLE
I CAP DE LA NOSTRA HISTÒRIA.

2008
Any Jaume I

Ajuntament de Vila-real
Promoció Lingüística

TEXTOS: **VICENT FAUSTO**
DIBUIXOS: QUIQUE

1

M. José Badenas Población

LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL PER JAUME I

HISTORIA
DE
VILLARREAL
POR
D. BENITO TRAVER GARCÍA, PBRO.
Socio c. de *LO RAT PENAT*
Con una carta-prólogo de D. José Nebot,
Bibliotecario de la Universidad de Valencia
y Vice-Presidente de la citada sociedad
valencianista

Con licencia eclesiástica

Cuaderno 1.°

VILLARREAL, 1909
Establecimiento tipográfico de Juan Botella
Calle Mayor, 24

Portada del llibre *Historia de Villarreal* de Benet Traver

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

LA FUNDACIÓ DE VILA-REAL PER JAUME I: UN MODEL D'EVOLUCIÓ HISTORIOGRÀFICA

El passeig historiogràfic que iniciem té com a punt de referència la fundació de la nostra vila per Jaume I el 20 de febrer de 1274 (o el que és el mateix: *X° Kalendas martii anno Domini M° CC LXX° tercio*) i té per objectiu analitzar els canvis progressius que ha experimentat la comprensió i explicació d'aquest fet "fundacional" que, com és ben conegut, comporta, més enllà de l'esclariment històric pròpiament dit, sentiments relacionats amb les arrels i la pertinença, que susciten l'interés de quasi tots, possiblement per la màgia i misteri que desprén allò més llunyà.

Carta Pobla de Vila-real. 20 de febrer de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, reg.19, f. 105 r. I 105v. (*Nos Jacobus*, pàgina 78 i 79)

LA HISTORIOGRAFIA MÉS PRÒXIMA...

Unes pinzellades de caire cronològic a propòsit de les institucions vinculades a la difusió històrica en el context espacial més immediat, Castelló i València, ens serviran per a inserir degudament la tasca dels primers historiadors de la nostra vila.

A les primeries del segle XX, la historiografia valenciana començava a deixar palés el canvi de signe, acomiadant progressivament la narració romàntica per tal de construir una història que s'incardina en l'escola positivista, abocada al document original i preocupada per aprofundir en una història de tall jurídic i institucional, això sí encara practicada per professionals liberals i eclesiàstics, desvinculats de la formació tècnica universitària, no obstant això amb unes dignes nocions de les ciències auxiliars necessàries per a realitzar una bon treball sobre la font primària, que no oblidem es presenta en

lletra manuscrita, no sempre fàcil de llegir, en una llengua que no és d'ús quotidià, moltes vegades en llatí i amb un sistema braquigràfic ben elaborat, que convé conéixer prèviament, dificultats totes aquestes que cal tenir presents a l'hora d'avaluar la gran tasca de recopilació que elaboraren autors, com ara el pare Ramon de Maria.[1]

En aquest repàs per la historiografia no pot menystenir-se la importància que, per al desenvolupament cultural de la província de Castelló, té la creació en 1919 de la Societat Castellonenca de Cultura i la publicació d'un butlletí que s'inicià l'any següent, en 1920, promogut per la burgesia agrària i catòlica, el qual prompte esdevingué un punt de referència en l'àmbit intel·lectual i és una bona mostra dels canvis experimentats en el tractament historiogràfic perquè continua publicant-se en el present, i recull articles d'investigació de qualitat contrastada. A València, s'inaugurava en 1915 el Centre de Cultura Valenciana, que començava la seua singladura editorial a partir de 1928.

En 1929 es creà el Centre d'Estudis Econòmics Valencians, on es publicaria en 1933 l'obra d'Eduardo Martínez Ferrando *La industria valenciana de la seda*. La fundació d'aquesta institució d'estudis econòmics és simultània en el temps amb el gran referent europeu de l'escola dels Annals, que debuta igualment en 1929, amb la publicació de la revista *Annales d'histoire économique et sociale*.

En 1938 Antonio Igual Úbeda en les *Històries del País Valencià*, fent referència a la conquesta i a Jaume I, parla del "mite fundacional", i comenta que aquesta data, més que la imatge de la guerra i la conquesta, és el símbol de l'emoció i l'agraïment cap a Jaume I, que va convertir el País Valencià en un estat, i d'ací es deriva l'aposició de "fundador" que es lliura a Jaume I, motiu pel qual avui dia és precisament la data d'entrada de Jaume I a València el referent festiu de tots els valencians.

A partir de 1939 la victòria franquista en la Guerra Civil afectava de manera directa la composició d'una "nova" història nacional, ja que l'historiador no viu alié en un món tancat i perfecte on escriure, sinó tot el contrari, està immers en un context social que condiciona la seua tasca professional. Aleshores, Jaume I apareix associat com a precedent triomfant de la figura mateixa del Caudillo. Amb independència d'aquest context, en 1947 es crea, dependent de la Diputació franquista, la Institució Alfons el Magnànim, que serà un referent dinamitzador de la investigació històrica; també en aquest mateix període l'Escola d'Estudis Medievals del CSIC tracta d'incloure elements renovadors, insistint en la temàtica jurídica i institucional.

El medievalisme acadèmic es reorganitzava en la universitat al voltant de dues personalitats destacades: Alfonso García Gallo i Manuel Ballesteros Gaibrois; aquest darrer serà el director de la revista *Saitabi*, publicada per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, amb estudis històrics sobre el territori valencià.

Una altra fita que marca la incorporació de l'estudi de les mentalitats, la reflecteix la publicació d'un article d'Ubieto en el núm. XII de *Saitabi* en 1962 amb el títol "La conquista de Valencia en la mente de Jaime I", que conclou amb una afirmació molt interessant a propòsit de les manipulacions subjectives que reflecteixen les cròniques i relats literaris: "…la Crónica presenta arbitrariamente los acontecimientos, alterando su sucesión cronológica, falseando deliberadamente la relación entre ellos a su gusto".[2]

La promoció formada al voltant del mestratge d'Ubieto es dedicà a l'estudi del medievalisme valencià que per primera vegada pretenia arribar a copsar les qüestions demogràfiques i econòmiques vinculades a la nova metodologia estadística, postulada des de la cliometria.

La dècada dels seixanta marcava una nova etapa en la universitat valenciana, la confluència tot plegat en les aules d'historiadors tan prestigiosos com Antonio Ubieto, Joan Reglà o José María Jover, donarà com a resultat una introducció a la història d'Espanya.[3]

L'orientació preferent dels estudis medievals cap als temes econòmics i demogràfics[4] arribarà al seu punt màxim a les darreries de la dècada dels setanta amb la progressiva participació dels medievalistes en la reflexió sobre la caracterització històrica de la societat valenciana i els nous recursos per a oferir respostes diferents a problemes que ens remunten al temps de la fundació de Vila-real.

DEL ROMANTICISME PRIMERENC A L'EMPIRISME DEL DOCUMENT

Una cronologia sobre els assaigs històrics de la història de Vila-real ens servirà d'equipatge per a encetar aquest viatge: cal remuntar-se fins a 1787 per situar el testimoni més antic d'aproximació a la història de Vila-real de la mà de Joaquín Llorens Chiva amb el títol *Noticias históricas y curiosas del archivo* (manuscrit); de mitjan segle XIX és l'obra d'un anònim amb veritable vocació d'historiador, *Apuntes históricos de Villarreal* (1860, manuscrit); ja en 1880 Lorenzo Nebot Climent escriu amb el mateix títol *Apuntes históricos de Villarreal*, inspirant-se en passatges de la crònica de Vicente Boix i afegint a esdeveniments històrics una relació d'anècdotes curioses de Vila-real, en les pàgines de la nou a la tretze s'ocupa de la Fundació de Vila-real; posteriorment entre 1886 i 1893 Pascual Martí Cercós publica dos volums d'*Apuntes históricos* (mecanografiat).

L'obra de Pascual Martí Cercós és enciclopèdica per l'extensió i l'abast temàtic del que conta. En el primer volum, capítol primer, sota el títol de les "Antiguitats", es refereix als vestigis més antics de Vila-real per a continuar posteriorment amb el relat de la informació sobre la carta de població, per concloure narrant "cuando el Rey D. Jaime fundó la capilla de San Jaime"; des del capítol quart fins al vuité l'autor es dedica a retre compte dels detalls de les capelles i esglésies de la vila. En el vuité, resumeix la situació de Vila-real en les diverses guerres que s'han succeït en una ampla diacronia, des de la de la Unió, passant per la Germania, la Guerra de Successió, la del Francés i el Motí de la Cerda. El segon volum es refereix a les obres públiques, edificis civils, a l'ús de les aigües, les condicions ambientals i la força aclaparadora de la taronja que, malgrat les inexactituds, posa de manifest la preocupació econòmica; els capítols XVIII, XIX i XX els dedica a temes de demografia, "las ocupaciones" dels habitants de Vila-real, una revisió de les escoles i una tirallonga de "calamidades", conseqüència d'un creixement demogràfic accelerat. El capítol XX està referit al "Carácter, usos y costumbres", dedica un espai a la llengua que s'empra en aquesta terra, l'escut d'armes i la relació de les celebritats més insignes vinculades a Vila-real.

La referència a Jaume I, en el primer volum (p. 14), amb l'adjectiu *esclarecido* anteposat recorda els epítets formularis de l'èpica i la bona fama del monarca, que en d'altres punts de l'obra rep el qualificatiu de catòlic.

Ara bé, la primera obra amb pretensions d'una història total i global de la vila arriba amb Benet Traver i la seua *Historia de Villarreal*, publicada per l'establiment tipogràfic de Juan Botella en 1909. Aquest autor il·lustra perfectament l'ambivalència d'escriptor romàntic lligat a la política local i a la vegada entusiasta cercador de les *priora verba*, de les fonts primeres, com ara la carta de població, conservada aleshores en el Sindicat de Regs de la ciutat, que transcriu en la seua llengua original, en llatí.[5]

L'edat mitjana a primeries del segle XX compta amb una supremacia inqüestionable en la historiografia valenciana, ja que es troba en absoluta conjunció amb la vocació romàntica i arcaïtzant de la Renaixença[6], que s'inspirava en els segles medievals, els quals esdevenien l'espai utòpic per definició, la correlació immediata del tòpic del *locus amoenus*, que tan bé reflecteix Benet Traver, referint-se a Vila-real:

> "Engalanan este hermoso suelo, inmensos bosques de pomposos y lozanos naranjos, que embalsaman el ambiente con sus flores de azahar, y constituyendo la principal fuente de riqueza de este país su sabroso y dorado fruto; y para más hermosear el oscuro verdor del naranjo, se destacan de entre la espesura de este gran bosque, variadísima multitud de flores, árboles y arbustos cargados de diversos frutos, alguna que otra gentil palmera ó agrupación de ellas, cipreses, eucaliptus y acacias que ofrecen un magnífico golpe de vista á los ojos del observador."[7]

La poesia de les paraules que empra confereix un ritme musical a la lectura, la reiterada anteposició de l'adjectiu (vegeu "pomposos y lozanos naranjos", "sabroso y dorado fruto", "gentil palmera") i l'elecció d'aquests posa en evidència connotacions personals que reflecteixen els lligams afectius entre l'autor i el que narra, esquitat per l'estima entranyable que el porta a la màxima hipèrbole, en realitat sembla més una lloança que una descripció de la ubicació geogràfica de Vila-real, en la pàgina XXIV continua amb la referència als llauradors de la vila "de incansable laboriosidad", el panegíric de virtuts no està sols adreçat al municipi, sinó també al seu fundador, Jaume I, a qui es refereix en la pàgina d'inici del capítol I com a "ínclito monarca" i en la pàgina XXIII com a "justo y sabio".

Benet Traver Garcia és prevere i membre de Lo Rat Penat.[8] S'emmarca dins una plèiade d'*historiadors* que s'identifiquen per la narració de les gestes i el cant de les virtuts locals, que a més a més reprodueixen cert regust per la tradició romàntica i són membres actius del govern municipal, amb un tarannà ideològic preconcebut.

Malgrat la seua prosa poètica, conjuga també la meticulositat de qui pretén descobrir i recuperar esdeveniments d'abast històric en un intent d'harmonitzar literatura i història. Sens dubte, el seu treball incansable ens permet comptar per primera vegada amb la recreació d'una història total del municipi, i ens conta com fou precisament la fundació de Vila-real, amb aquest tenor:

> "Procuró el rey que fuera hermosa con la rectitud y anchura de sus calles y la delicada construcción de sus casas. La hizo **cuadrangular**, circuyéndola por toda ella un muro que se ha construido en diferentes épocas; en sus cuatro ángulos se hallaba coronada de **cuatro** esbeltas torres que

guarnecían, además de las torrecillas que sobre los lienzos del muro había. Sus tres calles de largo á largo y las transversales formaban **nueve** cruces, y en el centro de la villa había una plaza **con soportales á los lados**, y en medio un pozo de ricas aguas".

Sembla per les paraules de Benet Traver que el monarca personalment procurà que Vila-real fóra bonic, el que ens demostra precisament l'afecte del *croniste*[9] pel seu poble; s'ha subratllat els qualificatius més palmaris de la intervenció de Traver en la impressió general de la fundació de Vila-real i s'ha marcat en negreta el que fa al·lusió a una realitat exacta i objectiva.

A banda d'aquest to poètic, com ja s'ha dit, Benet Traver es preocupa pels documents, atés que presenta el text de la carta de població en dues columnes, una en llatí i l'altra en castellà, i davant d'aquesta col·loca el següent paràgraf: "La importancia de la carta-puebla nos impele a reproducir una copia exacta de ella que hemos tenido la satisfacción de leer y se halla reproducida en un documento del rey Pedro III que se guarda en el archivo del Sindicato de Riegos de Villarreal, y es como sigue:".

Les publicacions de Benet Traver en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*[10] fan referència a la vocació de veritable cronista i erudit local de Vila-real, que en 1922 amb "Notas de archivo" deixa palés el seu interés pels documents d'arxiu; no obstant això, en 1935, al més pur estil de la narració d'esdeveniments (*histoire événementielle*), publica les *Efemérides*, data que ens connecta directament amb la publicació del llibre *El Repartiment de Burriana y Villarreal* de Ramon de Maria, qui contrasta especialment amb Benet Traver per la llunyania i objectivitat de què pretén dotar la seua obra.

Si el positivisme té un representant a Vila-real, aquest és sense cap mena de dubte Ramon de Maria, conegut abans dels vots carmelitans com a Pascual Amorós Arnal.

La seua obra suposa el desenvolupament de la temàtica de la fundació de Vila-real sense connotacions subjectives, des d'una postura apolítica que tracta de ser asèptica i imparcial. L'assumpció d'aquesta línia historiogràfica comporta l'aplicació rigorosa d'una estricta metodologia de treball on la temàtica central es desplaça precisament a l'estudi de les institucions i a la seua ordenació legal[11], i d'aquest context surt l'obra magna de Ramon de Maria: *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, construcció factícia confeccionada arran de les donacions de terra, furs i cartes de població que afectaren aquests indrets.

Pascual Amorós Arnal constitueix el referent més pròxim a la història de tremp positivista, que si bé tendeix a caracteritzar-se per la sacralització del document, ens llega una bona tasca de treball erudit sobre les fonts primàries.

L'exigència científica formulada pel positivisme no és estèril; d'una banda ha deixat un llegat de treballs valuosos, d'estudi erudit i escrupolós i, d'altra, testimonia una convicció estimulant: escriure sobre història no es resumeix en una simple operació ideològica o en l'edificació dels mites del nostre temps[12], sinó que intenta reproduir els fets del passat amb la ingenuïtat d'intentar reconstruir-los tal com van succeir.[13]

Cal destacar que, a la complexa tasca heurística de recopilació documental, s'afegeix l'elaboració d'un índex geogràfic i un altre de noms i cognoms personals, allò que

avui denominem índex toponímic i onomàstic. L'autor tanca la seua obra amb un apèndix cartogràfic ("plano de Burriana en la época de su reconquista", "plano de Villarreal intramuros" i "Burriana y Villarreal por Viciana").

La descripció de la situació espacial de Vila-real divergeix per complet de l'abans formulada per Benet Traver:

> "El término histórico, objeto de este libro, está situado topográficamente en los 39 grados, 53 minutos y 22 segundos de latitud norte; y 3 grados, 36 minutos y 12 segundos de longitud Este del meridiano de Madrid. Su altura media sobre el nivel del mar varía a medida que se asciende desde la playa en dirección Norte, sin que rebase los 70 metros."[14]

Les referències a dades inqüestionables requereixen la consulta d'instruments geogràfics específics i, per tant, un esforç afegit que l'allunyà de la plasmació imaginativa o fantasiosa. El seu relat és tècnic, sense pretensions poètiques ni d'entreteniment, lliurat a l'obligació deontològica d'un discurs rigorós i el més pròxim possible a la "veritat". Tot i això, potser convindria una revisió exhaustiva dels documents traduïts[15] en aquest volum i un estudi sobre la tradició documental d'aquests, ja que tots han estat recuperats de volums que arrepleguen còpies; malgrat aquesta observació, la tasca de recopilació realitzada per aquest autor és inèdita a la història de Vila-real i ha estat la base d'estudis i reflexions posteriors, per la quantitat descomunal de dades que hi aporta.

Realment s'ha erigit com un veritable llibre del Repartiment de Vila-real, ja que arreplega cadascuna de les donacions efectuades en aquest terme i, tenint present que la fundació de Vila-real (1274) és posterior en el temps a la redacció del *Llibre del Repartiment*[16] pròpiament dit, Ramon de Maria potser per aquest motiu no dubtà a posar per títol a aquesta ingent recopilació *El Repartiment de Burriana y Villarreal*.

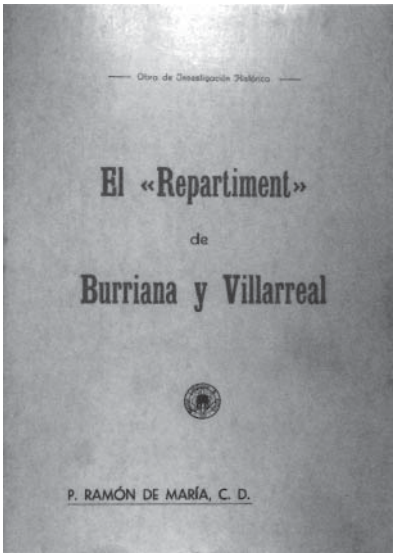

Portada del llibre de Ramón de Maria *El Repartiment de Burriana y Villarreal*

font

L'objecte de la seua obra queda ben ressenyat a les pàgines introductòries on, sota l'epígraf "Oportunidad de este trabajo", enumera els tipus de documents que comprén en la seua recopilació:

> "Dispuestos, pues, a publicar cuantas donaciones radicadas en el primitivo término de Burriana se hicieron durante el tiempo de Jaime I y su hijo y sucesor, Pedro III [...] no debíamos omitir [...], hechas por posteriores reyes [...] también [...] los privilegios generales y confirmaciones de los mismos referentes a las donaciones de Burriana y Villarreal…"[17]

I una de les poques vegades que l'autor deixarà palesa la seua relació afectiva amb el municipi ens ve donada per l'estupefacció que li suposa trobar-se als documents amb noms i cognoms que li resulten familiars; per tant, en aquestes línies denota la implicació sentimental i l'interés per descobrir el misteri d'una època llunyana, a la qual es remunta l'origen del nostre poble.[18]

L'obra segueix un esquema monolític compost per: text, data, testimonis i arxiu, d'on procedeix el document en qüestió, per això convindria reproduir-ne un a tall d'exemple, cosa que permetrà veure el tractament donat a tots els documents ressenyats:

"**Un patio, dos huertos y una jovada**"

Ressaltat amb negreta de grandària major a la de la resta del text, per a assenyalar que es tracta del títol de l'epígraf, i tots aquests es troben ressenyats en l'índex general.

> "Donamos a Pedro de Serra, portero del ilustre infante Pedro, nuestro hijo, un patio para edificar, en nuestra población de Villarreal; dos huertos y una jovada con cuatro fanecadas y dos partes de un almud de tierra, en el regadío. Linda el patio con la calle mayor; con patio del maestro París; con el de Navarro y con calle transversa. Los huertos confrontan con uno de dómina Bruna; con el camino de los huertos y con tierra que aun se ha de repartir. La jovada y sobrante de regadío, está entre la heredad de Miguel Sanz, la de Pedro Garcés y carretera mayor."

Després del verb dispositiu s'indica la inscripció, és a dir, a qui s'efectua la donació, especificat per una o diverses aposicions, després segueix la identificació de la donació amb la seua corresponent descripció física, amb la redundància jurídica habitual en aquesta mena de casos.

> "**Data.** En Lérida X de las Kalendas de abril del año del Señor M CC LXX quarto (23 de marzo de 1275)."

El parèntesi indica la interpretació de l'autor, en realitat, l'única que es permet, la transformació al calendari actual de la data indicada en el document.

> "**Testigos**. No los escribieron, como tampoco las condiciones."

Malgrat que no apareix menció explícita dels testimonis, l'autor prefereix indicar la mancança d'aquesta dada que suprimir l'apartat, cosa que suposaria una interferència, que en el seu afany de servir a la veritat, deuria atemptar contra el seu codi deontològic.

"**Archivo**. C de A., reg. 20 de J. I, fol. 229."

Paga la pena citar entre els documents que es ressenyen els següents: "cambio de fuero en Villarreal y ratificación de los privilegios" (p. 206), "reintegración de Villarreal y Burriana al Patrimonio Real" (p. 219), "Cambio de señor y permanencia de privilegios" (p. 227), "Villarreal, donado a reinas e infantas" (p. 251).

La tirallonga de publicacions dedicades de manera quasi única a la mateixa matèria converteixen Ramon de Maria en un veritable especialista en l'edició de cartes de població i un gran coneixedor dels documents referents a aquesta temàtica. De 1927 a 1936 publicà de manera ininterrompuda en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* els textos de les cartes de població de bona part dels territoris de la província de Castelló.[19]

La resta de publicacions que es compten en l'haver d'aquest autor, llevat d'"Audaces de fortuna juval: Fundación del Convento del Desierto de las Palmas", 1932, t. XIII, n. 1, p. 1-14, i "La cerámica alcorense del Desierto de las Palmas", 1930, t. XI, n. 1, p. 7-21, estan igualment vinculades amb la temàtica de la repoblació, la conquesta i l'actitud del monarca amb els seus vassalls (aquestes en fan un total de 21) i 23 estan dedicades a la Col·lecció de les Cartes Pobles, enumerades en nota al final.

De la resta de la seua producció rescatem un títol més: "Nota bibliográfica: Archivo de la Corona de Aragón. Catálogo de la documentación", 1935, t. XVI, n. 5, p. 363-364, que resumeix de la millor manera possible l'esperit de recuperació de les fonts primeres per a la construcció del discurs històric per part d'aquest autor.

LA PROGRESSIVA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL SABER

José María Doñate respon al retrat d'un historiador creat al marge de l'ortodòxia però contagiat per l'afany científic propugnat des de l'àmbit acadèmic, de personalitat polifacètica, amb una vida dedicada a la història, juntament amb l'interés per l'aprenentatge de tècniques que li proporcionen els mitjans per a reconstruir la història de la seua vila, que ens posen al davant d'un nostàlgic angoixat per la "vertadera" història de Vilareal.

José María Doñate incorpora les noves tendències historiogràfiques que tenen com a focus d'expansió la Universitat de València i obté com a resultat articles de temàtica econòmica i social (per exemple, el bovalar, la presó, el bordell, la delinqüència, etc.), encara que amb daltabaixos i regressions que no ens permeten visualitzar una "evolució" lineal en la seua producció historiogràfica, que compta amb anades i tornades, on hi ha reminiscències del passat, amb l'interés per la fixació dels fets successius (*histoire événementielle*), a l'estil de les *Efemérides* de Benet Traver, i al temps la nova línia d'estudi de les minories, de la privacitat, d'allò quotidià, que troba un espai d'escriptura en aquest polígraf.

Després de 1958, els contactes amb la secció de Geografia i Història de la Universitat de València es fan més intensos i aleshores l'efervescència de professors com

ara Antonio Ubieto Arteta, Julián San Valero, Miquel Dolç, Felipe Garín, Miquel Tarradell, Cuenca Toribio i Joan Reglà, el posen en relació amb l'avantguarda historiogràfica.[20]

Una altra fita no menys important és la publicació en 1986 del *Catálogo del Archivo Municipal de Villarreal*, del qual és coautor conjuntament amb Camarena Mahiques, i que marca l'obertura de l'Arxiu a la investigació.

En la dècada dels vuitanta, els seus articles s'ocupen de les minories locals i la marginalitat passa a tenir un paper protagonista, el resultat de la seua tasca convergeix en un eclecticisme d'actituds, mentre que el romanticisme poètic de la prosa deixa palesa la seua vinculació afectiva a la manera un poc de Benet Traver, però temperada per la contínua avantguarda que li atorga el contacte amb la Universitat, i pel recurs moderat al document, del qual un historiador no pot oblidar-se.

José María Doñate fou bibliotecari, arxiver i cronista de Vila-real i potser l'obra cabdal de la seua producció és *Datos para la historia de Villarreal*, publicat en 1972.

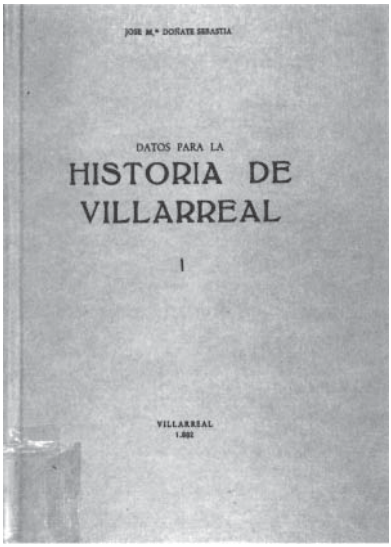

Portada del llibre *Datos para la historia de Villarreal* de José María Doñate

Reproduïm a continuació unes línies a propòsit del fet de la fundació, on no falta la referència implícita a Benet Traver:

> "Vistas así las cosas, la **fundación de Villarreal carece de sentido**. Y fue tal vez este aparente despropósito el que alimentó a los historiadores románticos con la extravagante idea del idílico paisaje, del maravilloso edén que hizo conseguir al monarca la idea de una villa para el recreo propio y el 'de los infantes'. Nada más lejos de la realidad. La visión que de estos campos nos da el Archivo de Villarreal, a los pocos años de su fundación, es totalmente contraria, si exceptuamos la zona más baja, situada a Levante, que se puso inmediatamente en explotación. Con un suelo rojizo,

> recubierto de una leve capa de arcilla roja, sin especies arbóreas la vegetación, compuesta principalmente por los elementos integrantes del maquis mediterráneo (brezo, aliaga, tomillo), la sensación de esterilidad debía ser agobiante e irreconciliable con el concepto más conformista de lo que debió ser un paraíso. No podía, pues, captar la atención del rey ni de nadie. Si el *Llibre dels Fets* fuera de don Jaime valdría la pena reparar en el hecho de que el monarca no muestra en el capítulo correspondiente admiración alguna por 'los encantos' de esta zona en particular; **Sólo ventajas estratégicas** o tácticas ve en la conquista de Burriana, a la que, por otro lado, no duda en calificar de 'tan insignificante como un corral'."[21]

L'escepticisme i el dubte metòdic aplicat a les fonts, com ara el *Llibre dels Fets*, recollit en el fragment precedent, deixen entreveure el gran canvi entre Ramon de Maria, que utilitza el recurs al document amb una fe ingènua per tal d'arribar a recomposar el passat i donar-lo a conéixer, i José María Doñate, que s'atreveix a qüestionar la "veritat" de les fonts, per descomptat amb un mateix objectiu vital, tal com ell mateix ho arreplega en una entrevista:

> "Yo le debía a mi pueblo el intento de reconstruir su historia a través de unos conocimientos y unas técnicas científicamente adquiridas, que fructificaron en una nueva visión de la historia de Villarreal. Yo estaba convencido que mi obligación era dar esa obra a la imprenta fruto de muchos años de trabajo e investigación paciente en los archivos."[22]

Malgrat les complicacions que comporta utilitzar el terme "evolució", s'observarà en aquesta mena d'estat de la qüestió els canvis adreçats cap a la construcció d'una història més explicativa, el treball de l'historiador s'ajusta a les noves demandes i aprofita les noves plataformes i eines per a fer un treball més rigorós i que tracta de cercar el just bell mig entre l'estudi tancat dels documents, sense anar més enllà, i l'elucubració banal, fruit de la bellesa poètica. Cas de Ramon de Maria i de Benet Traver, respectivament. L'historiador necessita els documents primers per a confegir el seu discurs, però ha d'interrogar-los i extreure'n dades d'interés, cosa que veurem en la següent etapa del viatge.

És una dita de peu de banc, però allà on hi ha un subjecte aleshores hi ha obligatòriament subjectivitat. Per més distància que prenga l'historiador, és clar que intervé en la redacció del seu discurs històric[23], de la mateixa manera que jo també ho faig en aquestes línies. Ara bé, convé esclarir que l'historiador no és un novel·lista, el seu discurs obeeix deontològicament a un principi de realitat.[24] Enfront del literat, obligat a lliurar-se a la fantasia, l'historiador assumeix un compromís amb la veritat.

UN TESTIMONI DES DE LA UNIVERSITAT

En 1975, el professor Ramón Ferrer Navarro publica, en el X volum d'*Estudios de la Edad Media*, un estudi amb el títol "Una fundación de Jaime I: Villarreal", en què aborda de manera analítica els motius que portaren el monarca Jaume I a la creació d'aquesta vila a la Plana. Després de situar-se en el context espacial i cronològic, la dècada dels setanta del segle XIII, indica: "Sospecho que aquí, en el elemento puramente **económico**, se pueden hallar los supuestos motivos fundacionales…"[25], per tant, es deriva

d'aquesta afirmació la desautorització de la tesi defensiva apuntada per Doñate, ja que sols cinc anys després es demanaria l'arribada de "moros" per tal de poblar aquesta vila, que romania encara bastant despoblada.

A aquesta motivació econòmica, l'autor afegeix una altra relació que convé no menystenir i que resulta inèdita aleshores: la donació a un 12% dels membres de la casa del rei del territori de la nova vila. La interrogació que es fa l'autor a propòsit dels subjectes que són objecte de donació ens deixa un total de 17 pertanyents a la casa reial d'un grup de 138.

De la mateixa manera, l'argument de Doñate a propòsit del sòl de Vila-real, en què deia que era "molt pobre", és contrarestat per una afirmació: "para el hombre medieval, terreno productivo era casi todo"[26], a la qual correspon una llarga nota al peu, on s'ofereix el fonament d'aquesta darrera asseveració.

Per primera vegada en la historiografia a propòsit de la fundació de Vila-real, es presenta el qüestionament de la data de l'assentament, que fins aleshores únicament variava entre 1273 (Benet Traver) i 1274 en funció de si se n'afegia un o no a la data per ser anterior al 25 de març i ser *Anno Domini*, any de l'Encarnació. Després de la investigació realitzada, l'autor conclou que abans de la concessió de la carta de població a Vila-real ja hi ha edificacions i vida urbana i aquesta es pot fer arribar almenys fins al 18 de desembre de 1269.

Una altra qüestió que estranya és la concessió a fur d'Aragó, tal com diu Ramón Ferrer: "Resulta, pues, un islote, tanto por su ubicación, en medio de una zona que se rige toda por fuero valenciano, como por la fecha en que se promulga, 1274, época en que tiene un fuerte vigor el fuero valenciano."[27]

La incorporació de gràfics i taules estadístiques permet copsar a colp d'ull el moment de màxima activitat en la distribució de terres i oferir una afirmació general: "cada donación contenía un solar, un huerto y unas jovadas de tierra en el secano", el comentari dels recursos estadístics i la seua contextualització en l'explicació dels processos històrics és una novetat que cal tenir present.

Aquest estudi dóna compte de la perspectiva econòmica, del regadiu i del secà, ja que la base agrària és el fonament de la riquesa d'aquestes terres i es fa menció del pont de Santa Quitèria, que d'acord amb la formulació d'aquest autor seria costejat pel patrimoni del monarca.

A les darreres pàgines (p. 31-35, de la publicació 433-437) es presenta un apèndix documental amb la transcripció de nou documents que l'autor ha utilitzat en la realització d'aquesta investigació i que fins aleshores no havien estat consultats.

Les conclusions que podem extraure d'aquesta nova manera d'abordar l'estudi de la fundació de Vila-real estan en relació amb la introducció de tècniques estadístiques per al desenvolupament d'estudis seriats, que faciliten les comparacions, i la formulació de motius causals nous per a explicar la fundació d'aquesta vila, que incideixen en una història que resol problemàtiques i no és únicament descriptiva.

LA DÈCADA DELS NORANTA

El viatge historiogràfic arriba a les seues darreries, la dècada dels noranta ens deixa els interrogants del present i la consolidació d'una temàtica difícilment exhaurible a la qual cal afegir l'ingredient sentimental que porta aparellada.

Primer, en 1990, Josep Torró, sorprés per la interpretació de José María Doñate, reflexiona[28] a propòsit del plànol urbanístic de Vila-real i defensa una discontinuïtat topogràfica i formal dels nous assentaments.

Posteriorment, en 1995, José Antonio del Pozo Chacón recupera els motius causals ja enunciats per Ramón Ferrer a propòsit de la donació del monarca d'una part del territori al personal de la seua Casa[29] i assenyala també que dins el terme restaven antigues alqueries musulmanes, com ara Bonastre, Bonretorn, Carabona i Bellaguarda, amb estatuts jurídics diferenciats. Aquesta situació torna a redundar en la inconsistència de les tesis d'índole defensiva.

Aquest autor recupera els documents i les afirmacions dels anteriors historiadors per tal de comparar l'extensió de les explotacions donades a Vila-real, entre 5 i 8 jovades (15-24 ha), amb les d'Alzira, Corbera o Cullera, molt menors, cosa que, ens diu, s'explicaria per la mancança inicial de pobladors, la qual cosa també justificaria que en 1279 i 1280 Pere III demanara l'arribada de musulmans de Castalla i Biar, amb la promesa d'exempcions tributàries.[30]

En febrer de 1996, Joan Francesc Bernat Esplugues, en un article que porta el suggerent títol: "¿Por qué se fundó Vila-real?", publicat en la revista *Poble*, p. 14-16, arreplega la tesi econòmica i la donació a membres de la casa del monarca com a motius clau de la fundació de Vila-real, encara que segons les seues pròpies paraules: "el motivo mismo de la propia fundación permanece confuso debido a que no existen testimonios de la época en ese sentido. Sobre el tema se han ocupado muchos autores, y el punto de vista ha variado según la tendencia historiográfica vigente en este momento […] Ferrer Navarro apunta un aspecto interesante al incluir a los personajes del entorno real en la fundación de una villa nueva, sin que por el momento podamos precisar nada más sobre el particular."

Darrerament, ha estat Vicent Gil[31], l'arxiver de Vila-real, qui s'ha ocupat de fer una reflexió a propòsit de l'interés que la carta de població suscita en el substrat col·lectiu d'un poble, ja que d'alguna manera s'associa el document de la fundació amb l'acta de naixement dels repoblators i és l'herència de la societat del present.

La carta de població esdevé un símbol, quasi un "fetitxe", al qual atorguem de manera implícita o explícita la responsabilitat del naixement com a poble, i que ens proporciona uns signes d'identitat insubstituïbles, motiu pel qual desperta en bona part de la ciutadania la passió per trobar les arrels originals.

María José Badenas Población

1 VICIANO, Pau, *Temptació de la memòria*, 3 i 4, València, 1995, p. 191.
2 UBIETO, Antonio, "La conquista de Valencia en la mente de Jaime I", *Saitabi,* XII, 1962, p. 129.
3 UBIETO, Antonio – REGLÀ, Joan – JOVER, José María, *Introducción a la historia de España*, Teide, Barcelona, 1963, 798 p.
4 A Castelló representat per J. Sánchez Adell, amb una tesi dirigida per A. Ubieto amb el títol *Castellón de la Plana, una villa valenciana de la Baja Edad Media: edición del "Llibre de privilegis" del Archivo Municipal*, 1971.
5 No obstant això, convé apuntar que l'autor d'*Apuntes* ja utilitza el mateix text en llatí i amb la corresponent traducció al castellà.
6 FURIÓ, Antoni, "De la autarquía al intercambio: la historia medieval valenciana entre 1939 y 1989", *Hispania*, 175, 1990, p. 904.
7 TRAVER, Benet, *Historia de Villarreal*, p. XXIII. El subratllat dels sintagmes més reveladors de la implicació subjectiva i quasi poètica de l'autor és nostre.
8 Informació que es troba en la portada de la seua *Historia de Villarreal*, en concret p. 3, on resa: "*Historia de Villarreal* por D. Benito Traver García. Pbro. Socio de LO RAT PENAT. Con una carta-prólogo de D. José Nebot, bibliotecario de la Universidad de Valencia y Vice-Presidente de la citada sociedad valencianista".
9 D'aquesta manera signa el mateix Benet Traver les seues obres.
10 "Notas históricas" en *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, t. II, 1921, p. 316-8; "Quentos valencians: La fava o el sastre Put" en BSCC, t. III, 1922, p. 227, i "Del fallecimiento de la Reina doña María de Luna en Villarreal" en BSCC, t. III, 1922, p. 416-422.
11 En aquest cercle paga la pena mencionar Manuel Betí, Ramón Huguet, Juan Bautista Carbó i Salvador Guinot, a qui Pau Viciano anomena "figura dinamitzadora de la generació positivista", p. 56.
12 DUMOULIN, O., "Positivismo", *Diccionario de Ciencias Históricas*, A. Burghière (dir.), Akal, Madrid, 1991, p. 558-9.
13 Tal com Leopold von Ranke digué "Er will bloss zeigen wie es eigentlich gewesen" ('ell volia mostrar el que realment va succeir'), ell mateix repetí una vegada rere una altra que l'objectiu final de l'historiador no consisteix tant a reunir fets com a comprendre'ls i explicar-los.
14 DE MARIA, Ramon, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, Societat Castellonenca de Cultura, València, 1935, p. XLVII.
15 Es presenten en castellà, documents que en origen estaven redactats en llatí.
16 Des del dia 15 d'abril fins al 30 de juny de 2008 en una exposició a la Biblioteca Valenciana, el comissari de la qual ha estat Ramón Ferrer Navarro.
17 DE MARIA, Ramon, *El Repartiment de Burriana y Villarreal,* 1935, Societat Castellonenca de Cultura, València, 1935, p. XXVIII-XXIX.
18 Ibídem, "Pero tanto o más que los motivos dichos anteriormente, nos ha impulsado a la publicación de estas donaciones, la abundancia de sorprendentes nombres locales, personales, descripciones, referencias y detalles, que vienen a ser como noticias de cosas nuestras de aquellos remotos tiempos, interesantísimas para nuestra historia local, comarcal y aún del Reino" p. XXIX.
19 "Colección de Cartas Pueblas XIV: Privilegio del Rey Don Jaime I a favor de don Pedro Sanz, constituyéndole señor de Montornés en Valencia, a 29 de noviembre de 1242", 1928, t. IX, n. 2, p.86-7; "Colección de Cartas Pueblas XVI: Privilegio de Alfonso V de Aragón, confirmando a Alfonso de Thous, obispo de Vich, la posesión y feudo del Castillo de Montornés, Puebla Tornesa, Benicasim y Vilavella (Oropesa)", 1928, t. IX, n. 4, p.213-4; "Colección de Cartas Pueblas XVII: Alfonso V de Aragón comunica a la gobernación de Valencia la concesión del castillo de Montornés y su distrito expedida a favor de Alfonso de Thous", 1928, n. 5, p. 274-5; "Colección de Cartas Pueblas XIX: Privilegio del Rey D. Juan de Aragón ratificándole a su vicecanciller y consejero Juan Pagés la donación de la Baronia de Benicasim y Montornés", 1929, t. X, n. 6, p. 339-342; "Colección de Cartas Pueblas XXIII: Jaime II de Aragón hace donación de Burriana a su esposa Elisenda de Moncada", 1930, t. XI, n. 3, p. 144-7; "Colección de Cartas Pueblas XXX: Carta Puebla de Torreblanca otorgada en 30 de agosto de 1576 por el Ilmo. D. Juan Izquierdo, obispo de Tortosa", 1931, t. XII, n. 2, p. 83-88; "Colección de Cartas Pueblas XLII: Alfonso II de Aragón da a los Templarios los castillos de Xivert y Oropesa", 1933, t. XIV, n. 2, p. 169-170; "Colección de Cartas Pueblas XLIII: Jaime I dona el castillo de Xivert a Rodrigo Eximénez de Llusia", 1933, t. XIV, n. 2, p. 171-2; "Colección de Cartas Pueblas XLIV: Donación del castillo de Xivert a los Templarios por el rey Jaime de Aragón", 1933, t. XIV, n. 2, p. 172-3; "Colección de Cartas Pueblas XLVIII: Donación del castillo y lugar de Castellón llamado el viejo o del Sas a Jaime de Tralló, por Jaime I, a 11 de noviembre de 1320", 1933, t. XIV, n. 3, p. 201-2; "Colección de Cartas Pueblas LII: Jaime I da a los Templarios una parte de Burriana", 1934, t. XV, n. 2, p. 68-9; "Colección de Cartas Pueblas LIII: Ganado por Pedro Cornel el lugar de Almazora, Jaime I lo toma bajo su protección y concede a sus moradores salvoconducto, inmunidad y fran-

quicias", 1945, t. XV, n. 5, p. 286; "Colección de Cartas Pueblas LIV: Carta-puebla de Almazora dada por el Prior del hospicio de Santa Cristina de Summu- Portu" 1934, t. XV, n. 5, p. 287; "Colección de Cartas Pueblas LVII: Carta de dotación de la Catedral de Tortosa por Alfonso II de Aragón y doña Sancha, su esposa por lo cual Castellón, Fadrell, Almazora, con sus términos pasan a propiedad del Obispo y cabildo de aquella sede", 1935, t. XVI, n. 6, p. 385-8; "Colección de Cartas Pueblas LVIII: Jaime I de Aragón confirma a Poncio, Obispo de Tortosa, las donaciones hechas a la Catedral dertutense por Alfonso II y su esposa, el 28 de noviembre de 1178, y por lo cual reitera al Obispo y Cabildo la posesión de Castellón, Fadrell y Almazora", 1935, t. XVI, n. 6, p. 389; "Colección de Cartas Pueblas LIX: Jaime I concede a Villarreal la fundación de un hospital y alude a la construcción en la misma villa de un puente de piedra sobre el Mijares", 1936, t. XVII, n. 1, p. 37; "Colección de Cartas Pueblas LX: Pedro III autoriza a Burriana, Almazora y Castellón para que construyan un puente de piedra sobre el Mijares", 1936, t. XVII, n. 1, p. 38; "Colección de Cartas Pueblas LXI: Donación de Jaime I al Obispo y Cabildo de Tortosa de los castillos de Miravet y Zufera confirmación de la donación del castillo de Fadrell", 1943, t. XVIII, n. 1, p. 30-31; "Colección de Cartas Pueblas LXII: Jaime I después de donar al Obispo y Cabildo de Tortosa de los castillos de Miravet y Zufera, para mayor seguridad promete a los agraciados que si él o alguno de sus sucesores frustrase aquella donación, serían recompensados en más y mejor", 1943, t. XVIII, n. 1, p. 32; "Colección de Cartas Pueblas LXIV: Jaime I dona al obispo de Tortosa un sarraceno de Peñiscola, con todas las grandes posesiones que éste tenía en aquel término y fuera de él", 1943, t. XVIII, n. 3, p. 267-8; "Colección de Cartas Pueblas LXV: Jaime I confirma a Poncio, obispo de Tortosa, la nueva demarcación de los antiguos límites de la diócesis y la posesión de la capilla de Alquézar, de los castillos de Fadrell, Miravet, Zufera y otras donaciones", 1943, t. XVII, n. 3, p. 268-70; "Colección de Cartas Pueblas LXVIII: Jaime I dona, en persona del obispo de Tortosa, a los futuros capellán e iglesia de 'Santa María de Peñiscola' para cuando este castillo se reconquiste las heredades que en el término de dicho castillo posee el moro Zuleyma Abolnar", 1945, t. XXI, n. 4, p. 232; "Colección de Cartas Pueblas LXXII: Don Ramón Berenguer, conde de Barcelona y príncipe de Aragón, dona Oropesa a la milicia de San Juan del Hospital", 1947, t. XXIII, n. 4, p. 279-280; "Colección de Cartas Pueblas LXXIII: Por mandato de Jaime I la Orden de San Juan del Hospital permuta Oropesa con las propiedades que don Fernando Pérez de Pina posee Burriana", 1947, t. XXIII, n. 4, p. 280-2.

20 DOÑATE GIMENO, Maite, "José María Doñate: perfil bibliográfico", *Miscelánea homenaje a José María Doñate*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Vila-real, 1993.

21 DOÑATE SEBASTIÀ, José María, "Evolución urbana de Villarreal", *Datos para la historia de Villarreal*, vol. I, Anubar, València, 1972, p. 147-151. En aquestes mateixes pàgines: "Por otra parte, a sus sesenta y siete años, y lleno de achaques, no cabe imaginar en don Jaime frivolidades como la de construir un pueblo de nueva planta 'para el recreo de sus infantes', bastante crecidos ya, tanto los legítimos como los naturales, y hartos de proporcionarle disgustos con sus familiares querellas, alimentadas por un testamento prematuro."

22 GASCÓ, A., "José María Doñate, historiador, archivero y pintor surrealista" en *Castellón Diario*, dilluns 22 de juliol de 1985.

23 MUDROVCIC, María Inés, *Historia, narración y memoria. Los debates actuales en la filosofía de la historia*, Akal, Madrid, 2005, p. 73. "La historia como argumento y la historia como discurso fueron tratados como modos excluyentes y no complementarios de aproximación a la historia."

24 Ibídem, p. 88 "El profesional de la historia, se afirma, no puede prescindir del principio de realidad."

25 FERRER NAVARRO, Ramón, "Una fundación de Jaime I: Villarreal", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, n. X, Saragossa , 1975, p. 405. (La negreta és nostra.)

26 Ibídem, p. 406.

27 Ibídem, p. 413.

28 TORRÓ, Josep, *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, Alfons el Magnànim, València, 1990, p. 76.

29 DEL POZO CHACÓN, J. A., *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Ajuntament de Vila-real, 1995, p. 25.

30 Ibídem, p. 26.

31 GIL VICENT, Vicent, "Viure a una vila emmurallada del segle XIII: Vila-real", *Poble*, núm. 16, febrer 1997, Vila-real, p. 12-13; Vicent Gil Vicent, "Els absents de la Història. Els xiquets i les xiquetes al Vila-real dels segles XIII i XIV", p. 10-11. "La raó d'aquest interés és l'element quasi psicològic d'identificar el document fundacional, l'acta de naixement que rebien els repobladors i que implicava l'inici de la societat de què som hereus."

2

Vicent Gil Vicent

UN CONFLICTE DE PODER ALS ORÍGENS DE VILA-REAL: L'ENFRONTAMENT DE JAUME I AMB L'INFANT PERE (1272-1274)

Escut de la placa d'homenatge al rei Jaume I amb motiu del 700 aniversari del seu naixement, 1908

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

UN CONFLICTE DE PODER ALS ORÍGENS DE VILA-REAL: L'ENFRONTAMENT DE JAUME I AMB L'INFANT PERE (1272-1274)

Diverses són les raons que s'han argumentat per a explicar els motius de la creació de Vila-real, amb la segregació de part del terme de Borriana. Per a José María Doñate, la decisió reial estava originada per raons estratègiques; es tractava de crear un poblament cristià entorn d'una àrea de muntanya amb presència important de mudèjars[1]. En canvi, per a Font Rius i Ramon Ferrer, va ser la finalitat econòmica la que va propiciar la nova població[2].

La creació o ampliació de terres de regadiu ha estat assenyalada com una de les raons fonamentals, ja que responia a un model d'actuació ampli, profundament lligat a la política reial de repoblació i havia sigut ja propiciada per Jaume I en altres llocs com el Xúquer amb la construcció de la Séquia Reial, també anomenada séquia d'Alzira[3]. Amb això, s'intentava recompondre un espai rural totalment desarticulat que havia patit el procés de descomposició del poder musulmà i una llarga guerra de conquesta[4]. De fet, els problemes per a aconseguir repobladors van ser constants des de l'inici de la repoblació. El 1270, el monarca va realitzar diverses accions encaminades a aconseguir un contingent suficient de població: la legalització de les diverses donacions, incloses les fetes de manera irregular i, d'altra banda, la crida de nous contingents humans especialment de Barcelona. D'aquesta manera, la població de Vila-real naixia en un moment de nou impuls de la política repobladora i es convertia en un focus d'atracció, especialment per la possibilitat d'accedir a unes terres fèrtils i convenientment irrigades[5]. Si afegim les franqueses, la concessió del mercat del dissabte, fira anual i la localització del centre urbà en la plaça (ja esmentada en les donacions del 1272) on confluïen el camí de València a Tortosa i de la mar a Onda, convindrem que el factor econòmic va ser fonamental als orígens de Vila-real[6].

Tot i estar d'acord amb aquesta raó econòmica, en aquestes pàgines s'aporta una visió complementària i més pròxima a la biografia del rei Jaume, a la mentalitat d'un rei del segle XIII.

ELS CONFLICTES ENTRE EL REI JAUME I L'INFANT PERE PER LA CONSPIRACIÓ DE FERRAN SANXIS DE CASTRE

Si sobreposem la cronologia de les donacions i establiments atorgats per l'infant Pere i el rei Jaume a la nova població de Vila-real amb l'autobiografia del *Llibre dels fets*, descobrim com en la decisió de crear una nova vila del patrimoni reial al terme del qual era senyor l'infant Pere pesen les desavinences del pare amb el fill. Per la mentalitat del segle XIII, aquestes desavinences tenien més força a l'hora de prendre una decisió que qualsevol altra raó que avui ens puga semblar cabdal.

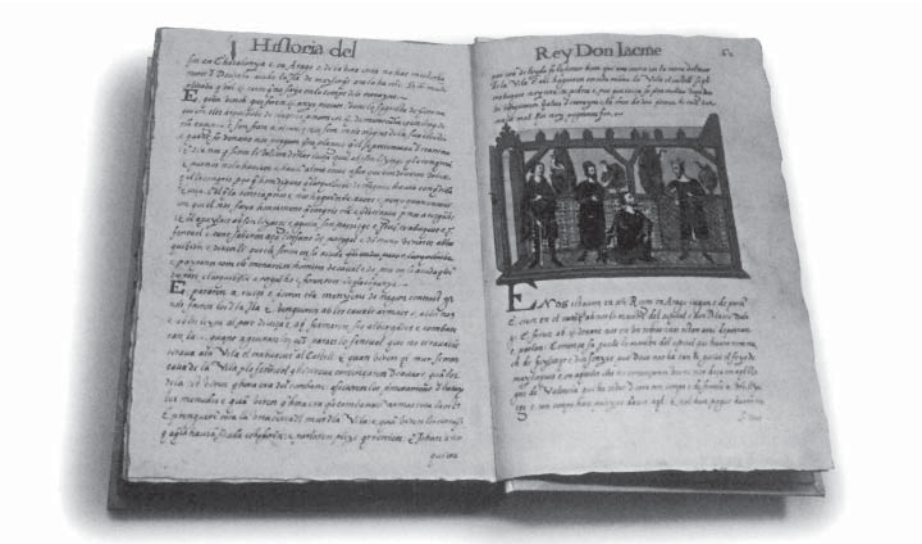

Miniatura del *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Còdex de Poblet, 1343, f.62. Biblioteca Universitària de Barcelona

Pel mes de febrer de l'any 1272, Alfons X de Castella, gendre de Jaume, s'entrevista amb el rei Jaume a Alacant. L'avisa que els nobles castellans i aragonesos s'havien confabulat contra ell i havien signat una aliança amb el nou rei sarraí de Granada[7]. Al front de la conspiració, això era el més greu, estava el seu fill natural, Ferran Sanxis de Castre. Aquesta conspiració no tan sols anava contra Jaume, sinó també contra l'infant Pere, l'hereu i lloctinent del rei, al qual es volia enverinar[8].

Per aquests anys, l'autoritat del rei passava per hores baixes. El fracàs de la croada a Jerusalem de l'any 1269 havia estat interpretada com una falta de coratge d'un rei ja vell. L'autoritat del rei va quedar maltreta amb aquest fracàs[9]. Al joc de forces de l'època, aquesta debilitat es va deixar sentir d'immediat. A Valvert, els cònsols i administradors de Montpeller, la ciutat natal del rei, li van condicionar l'auxili que demanava per tal de respondre les maltretes arques reials a què es tornara a embarcar rumb a Terra Santa:

> "Barons, la pus nova resposta que anc hom faés a son senyor ni aital com jo só havets feita a mi. E maravell-me del seny de Montpeller, com ab aital resposta me cuitats pagar, que més me donássets per partir-me de vosaltres que no en donats de romanent ab vós en la terra. Car los meus hòmens d'Aragó e de Catalunya me darien mil mil.lia sous per romanir nés en la terra, e que no anàssem en altra terra, e vos per partir mi de vós, e anar en Oltramar on poria esser mort o pres, bé em meravell com me podets proferir diners"[10].

Amb detalls com aquest, al lector de la Crònica se li va dibuixant la decadència del rei. Jaume pot ofendre de paraula els cònsols de Montpeller; tanmateix, no pot obligar-los a obeir-lo. De bell nou, a ulls dels seus súbdits la debilitat del rei es mostra al mes de gener del 1270 a València en l'enfrontament dels oficials reials amb els jurats de la ciutat[11] i l'any següent a Aragó en no condemnar a mort el ric-home Artal de Luna[12].

D'altra banda les relacions entre l'infant Pere i el rei no passaven pels millors moments. L'infant Pere, a l'octubre del 1269, s'havia vist obligat a reintegrar a un pare humiliat pel fracàs els poders d'autoritat reial que aquest li havia donat un mes abans i que, de fet, l'infant exercia. Els anys 1270 i 1271 no van ajudar al rei Jaume a resoldre els conflictes, ja que estava més interessat a preparar una incursió a Tolosa, que s'havia quedat sense senyor a la mort d'Alfons de Poitiers[13].

En canvi, del fracàs de la croada per *fortuna de mar*, tan sols es van beneficiar els seus fills naturals Pere Ferrandis i Ferran Sanxis de Castre. Tots dos van arribar a Beirut i Sant Joan d'Acre amb quatre-cents vuitanta cavallers i cent vuitanta ballesters. Al termini dels tres mesos pels quals havien rebut paga tres-cents homes, entre cavallers, peons i oficial capitanejats per Ferran Sanxis, van tornar amb certa aureola de triomf. A Sicília, Sanxis de Castre va conéixer a Carles d'Anjou, rei de l'illa, qui tenia com a principal enemic l'infant Pere, casat amb Constança de Sicília, i amb dret sobre l'illa. De fet, Ferran Sanxis va estar a sou de Carles d'Anjou[14]. A més, era gendre de Gimeno de Urrea, per la qual cosa tenia ascendència sobre els rics-homes aragonesos conjurats i revoltats pel conflicte del rei Jaume amb Artal de Luna[15].

Com en tantes ocasions, el rei va lamentar la pertorbació de la família, però aquesta vegada va exclamar que preferia pagar mil marcs de plata a què algú s'assabentara d'aquesta infàmia[16]. Per damunt de qualsevol altra consideració, la conjura de Ferran Sanxis era el primer efecte de la decadència del regnat de Jaume I, de la pèrdua de prestigi i de poder entre els principals actors de la política del seu temps. Així és que per tal d'acabar amb la conjura de Sanxis de Castre, el rei va optar per la diplomàcia i es va moure amb molta cautela i desconfiança: pau amb el rei de Granada per tal de neutralitzar ajudes exteriors als conjurats i indecisió per prendre partit a favor de l'infant Pere.

Per complicar les coses, l'infant Pere, assabentat de la conjura, es va llançar espasa en mà sobre la casa de Ferran Sanxis a Borjamán (Boriamanun), buscant-lo per tots els racons de cada estança per matar-lo. Malgrat tot, el senyor de Castre va aconseguir escapar de l'infant i va demanar la protecció del rei i pare amb una carta en la qual es narraven fets gravíssims. El pare ho conta en la *Crònica* d'una manera gràfica i sentida.

> "E quan nós partim de València, e fom en Morvedre, envia's Ferran Sanxis de Castre una carta, e un hom seu, e dix-nos en la carta que l'infant don Pere era vengut a Borjaman per matar-lo. E cercaven-lo de jos lo llit ab espaes e per un cànem que havia en la casa. E, si no fos ell sabidor, que es n'eixi ab sa muller, hagren-lo pres. E sobre aço quan nós ho oïm, pesa'ns molt."[17]

El rei tenia sens dubte la seua opinió sobre l'assumpte i sobre el seu fill natural, però tampoc podia aprovar els mètodes del seu hereu. Prendre's la justícia per ma pròpia era cas inopinat. Prescindir del rei per resoldre un plet d'aquesta importància era usurpar l'autoritat reial. Davant d'això, el millor era cridar l'infant i ordenar-li que compareguera davant la justícia del rei ("manam cort a l'Infant e als rics homens a Lleida"[18]). Així es va fer en una carta de 20 de febrer de 1272. L'ordre degué arribar-li a Pere abans del 25 de febrer, mentre estava a Lleida. Per a facilitar-li les coses, el rei es va decidir a convocar la cort de justícia a Lleida per a tractar les desavinences entre els germans a finals de març de 1272 ("a mija caresma"). Tanmateix, l'infant va marxar de la ciutat cap a Girona.

Des de Lleida es tornara a requerir a Pere fins a les tres vegades que determinava el procediment judicial per tal que reconsiderara la seua actitud de rebel·lia i tornara a Lleida. En una d'elles, el mateix rei Jaume l'avisava que procediria contra ell si no venia a la seua presència. A la tercera citació, el 7 d'abril, va comparéixer l'infant i se'l va sotmetre amb testimonis a interrogatori:

> "E fom aqui nós, e l'Infant e els rics homens de Catalunya e de Aragó e mostram-li a una part denant alguns privats nostres e seus per què havia trasnuit a Ferran Sanxes per destruir-lo e morir. E ell respòs-nos que ell no hi era vengut per cor que l'ocies. E nos dixem-li que ben semblava que ab cor d'ociure hi venia, car havia entrat en la cambra on ell solia jaer en sa muller, e cercaven-lo dejós lo llit, e dejós lo canem que hi havia ab espaes tretes."[19]

La defensa de la causa de Pere no pareixia molt sòlida ("E entenem nós e altres qui eren ab nós que la defensió que ell faïa no era suficient"). De fet, havia volgut matar el seu germà, això estava clar. De manera que el rei li va retirar la procuradoria general de la qual gaudia i el va privar dels drets de la cena per al sosteniment de l'alimentació de la seua casa, fins que no abandonara el regne[20].

El rei no va tenir més remei que fer pública aquesta decisió i descobrí el conflicte. És a dir, mostrà a tothom la seua debilitat. L'infant es va retirar indignat. Les Corts de Lleida no van poder acabar amb l'enemistat entre els germans, més aviat, la van agreujar, en ser aprofitada per la noblesa aragonesa per tal d'enfortir la seua situació dins del regne. És de suposar que, en aquell moment, l'estament dels nobles ja sabia que Pere era encara més fort que son pare i que podia qüestionar el seu poder, tal com havia fet el rei Jaume. Calia aconseguir que l'hereu trencara totalment amb son pare i mantenir els germanastres enfrontats. Totes les parts eren conscients que era moment per preparar un esdeveniment que tot el món esperava pròxim: la mort del rei. Era temps d'aliances per a prendre posicions en el si del joc de forces que es disputaria quan Jaume lliurara el regne als seus dos fills. No eren crisis agudes, sinó que testimoniaven més prompte les relacions de partits i de cabdillatge que havien de fer-se plenament explícites a curt termini.

L'INFANT PERE, SENYOR DE BORRIANA

Alguns historiadors que s'han ocupat de les primeres donacions que es van fer al que després seria Vila-real han dubtat del que va escriure l'any 1935 el pare Ramon de Maria, en el seu llibre *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. A partir de l'estudi de la documentació de la Cancelleria Reial, aquest autor retrau abans del 18 de desembre de 1269 els primers establiments fets "in ville nostre Regalis", data en què l'infant Pere confirma les donacions atorgades a Jaume Alamany i els seus i les heretats comprades pel jueu de Barcelona, Abraham de la Torre, "habitatori ville nostre Regalis"[21].

No és estrany que la primera intervenció documentada en el que serà Vila-real tinga com a protagonista l'infant Pere. El 12 de febrer de 1263 ("VIII Kalendas de marzo del año del señor MCCLX segundo"), Jaume I va cedir rendes i jurisdicció civil i criminal de Borriana ("castri et ville de Borriana"), Alzira, Corbera, Alfandech, Marinyén, Gandia, Pego, Càrcer, Ontinyent i Llíria a l'infant[22]. De fet, ja el 2 de gener d'aquell anys

havia avalat un crèdit de 3.000 sous reials, demanat a Bernart d'Escrivà amb les rendes de Borriana,[23] i el 6 de febrer havia atorgat quatre anys de franquícies al jueu de Borriana Samuel Ça Real pels préstecs rebuts[24]. Cal dir, també, que després de la cort reial de Lleida, cap al 25 d'abril de 1272, l'infant se'n va anar cap a terres de València. El trobem a Borriana l'11 de maig i un any després. La qual cosa explica que l'infant establesca nous pobladors al terme del qual ell és senyor[25]. La majoria d'aquests establiments afavoreixen a persones de la seua casa.

Coincidint amb el temps i les circumstàncies esmentades, des de l'any 1272 a Borriana i a la nova pobla de Vila-real, Jaume atorga també una important col·lecció d'establiments a favor dels de la seua casa reial: Clara, filla del mestre argenter Paris; el porter Guillem Cortit, Pere Peralada, Pere Ramon, l'escrivà Jaume Cascant, els fills del prior de Guissona, Marc i Ramon, Pere Navarro, Pere de Pocollul, Guillem de Torrellas. Val la pena a dir que aquestes donacions es fan al senyoriu de l'infant i que en algunes d'elles el rei assenyala l'obligació de continuar al seu servei, tot i que estaven obligats a fer residència a la nova pobla. Fins i tot, quan l'any 1272 s'estableix a persones de la casa de l'infant, els germans Ramon i Pere Escorna, es remarca que la donació es fa en la nova pobla de Vila-real que es construïa per manament reial.

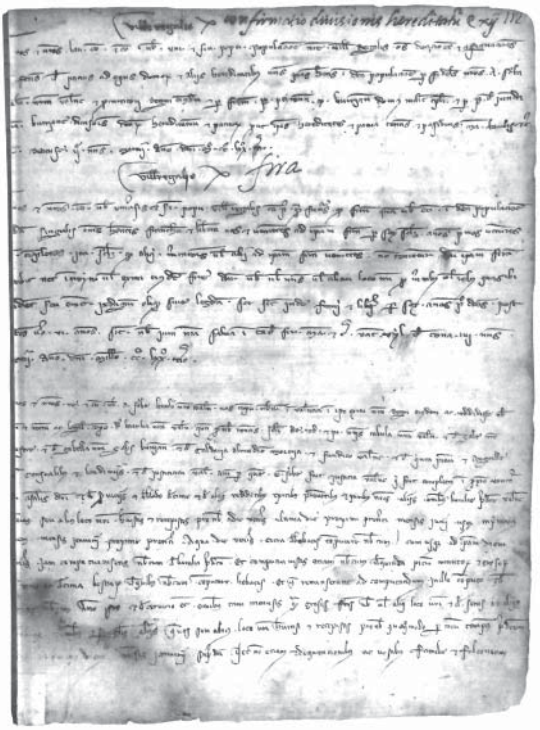

El rei Jaume confirma els repartiments fets a Vila-real pels seus oficials, 6 de març de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, reg. 19, f. 112r.

font

LA CASA DEL REI JAUME

La casa nobiliària, la família, dins de les coordenades feudals del terme que agrupa relacions de parentiu reial i artificial, podria definir-se com el conjunt de parents, servidors i agents del senyor que normalment "vivien davall el seu mateix sostre" mantinguts per ell, acompanyant-lo i servint-lo de forma estable.

El nucli d'aquest ampli col·lectiu radicaria en la casa, l'organització patrimonial del rei i del noble, concebuda com a unitat social i administrativa, centre del poder polític i econòmic del senyor. La seua funció seria cobrir les necessitats quotidianes de vida nobiliària caracteritzades, essencialment, per la representació social del seu estatus i poder i per l'administració central del seu patrimoni[26].

A grans trets, entre els components de la casa cabria diferenciar tres grups: en primer lloc el personal de servei domèstic pròpiament dit; en segon lloc, els cortesans i servidors de la cambra (l'espai privat del senyor), principalment altres membres de la noblesa; i finalment, els oficials administratius (tresorer, canceller, consellers i juristes). A aquests s'afegien la clientela, que engloba el conjunt de servidors i dependents del rei o d'un individu noble no vinculats a la seua parentela immediata, sense vincles consanguinis directes[27]. Aquesta clientela nobiliària podria definir-se com el grup de dependents (vassalls, seguidors, partidaris, aliats) que servien el senyor i la casa de forma discontínua, és a dir, sense viure amb ell formant part de la seua casa.

A canvi de rebre el patrocini i protecció del senyor, encarnaven el poder social, polític i, sobretot, militar del noble en relació amb els seus semblants. La remuneració del seu servei, de vegades fixat contractualment, es fa bé dotant-los de recursos propis (en forma de terres -feus-, rendes o jurisdiccions), bé redistribuint-los la renda social gestionada per la casa a través de pagaments monetaris (en forma de pensions, ajudes, salaris).

En el cas de la Corona d'Aragó, desconeixem la composició de les cases reials i nobiliàries del segle XIII. Totes les dades que posseïm fins ara sobre l'organització patrimonial i xarxa clientelar de la classe feudal prenen com a camp d'observació el període comprés entre finals del tres-cents i la primera meitat del segle XV, a partir dels exemples d'un llinatge de l'alta noblesa (els nobles Alfons d'Aragó -Alfons el Vell- com a comte de Dénia i Ribagorça i marqués de Villena, i el seu fill Alfons el Jove, com a comte de Dénia i duc de Gandia) i del monarca (Alfons V el Magnànim)[28].

En el cas de la *domus regia*, a l'hora d'analitzar la seua organització patrimonial, la informació proporcionada per la comptabilitat de la tresoreria s'ha combinat amb la reglamentació interna de la Casa Reial, amb les ordenances que prescrivien el seu regiment i organització interna i les seues ordenances.

Les donacions a Vila-real permeten una aproximació a la tipologia del col·lectiu social de la Casa del rei Jaume I. Les funcions exercides pels beneficiaris d'establiments i donacions permeten establir una diferenciació genèrica entre dos grups: per un costat el conjunt de servents encarregats d'escometre les necessitats domèstiques pròpiament dites i, d'un altre, els que exercien funcions que desbordaven aqueix àmbit en actuar com a agents del poder social del rei o de l'infant, en activitats polítiques i militars, ja fóra com

a oficials administratius, com a cortesans, cavallers i escuders de casa o com a vassalls i seguidors de Jaume I o de l'infant Pere.

Encara que aquest esquema genèric és aplicable a qualsevol membre de la classe feudal, òbviament les diferències quantitatives i qualitatives serien destacables no sols entre noblesa i monarquia sinó també en el si del col·lectiu dels rics-homes. Així, en un primer nivell, resulta evident que a major jerarquia del senyor, l'organització patrimonial no sols concentraria un nombre més gran de servidors sinó que presentaria un nivell d'especialització i organització interna més desenvolupada.

Des d'aquesta perspectiva, les diferències entre les cases de la noblesa i la *domus* règia serien només des d'un punt de vista quantitatiu. Ara bé, des d'un punt de vista qualitatiu, el que específicament singularitza la Casa Reial respecte a les organitzacions patrimonials dels diferents membres de la noblesa, fins i tot els de major jerarquia, és la creixent tendència de sectors de la casa del monarca, singularment els oficis polítics i administratius, cap a l'adopció de funcions públiques, de gestió de recursos públics (d'un regne, d'una corona) i cap a una major complexitat i tecnificació interna.

És necessari combinar aquest criteri funcional amb un altre més intern, vinculat al tipus de relació senyor-servidor que es genera: una relació diversa segons el sistema de retribució i la posició ocupada pel servidor respecte a l'organització patrimonial en funció de la continuïtat o discontinuïtat de les seues relacions de servei, materialitzada en el grau de convivència i residència amb el rei o el noble.

Des d'aquest punt de vista podríem parlar de tres grups, pretenent únicament oferir un esquema flexible, d'anàlisi, i no un model sistemàtic i definit:

GRUPS SOCIALS DE LA CASA DEL REI ESTABLERTS A VILA-REAL PER JAUME I

Grup	Nom	Ofici	Donacio	ACA, reg.
domèstics i oficis administratius	Mestre Paris	plater	terra, horts, solars	21, f. 49
	Guillem Cortit	porter	terra, solar	21, f. 84v.
	Jaume Cascant	escrivà	terra, pati solar	21. f. 109
	Guillem de Torrellas	"troterio"	cases, hort, terra	19, f. 28
	Joan	cuiner	hort	19, f. 72v.
	Arnau de Tamarit	cuiner	terra, solar, horts	19. f. 83v.; 20, f. 293
	Joan Pertusa	porter[29]	terra	19, f. 85v.
	Pere Garces	panader	terra	20, f. 256v.

font

cortesans i cavallers de casa	Mateu de Guissona		torre, hort, terra	19, f. 25v.
	Ramon de Guissona		torre, hort, terra	19. f. 25v.
	Berenguer Çagardia		terra, hort, cases	19, f. 91v.
	Bernat Escrivà		hort	Montesa, 220
	Pere Balaguer	falconer[32]	terra, horts, cases	19, f. 38
	Pere Gallur	falconer	terra, hort	19, f. 84
	Ramon Escorna[30]		heretat	21, f. 61v.
	Pere Ramon		terra, solar	21, f. 76
	Pere Serra[31]		terra, pati, horts	19, f. 21v.; 20, f. 229
	Pere Enequeç		terra, horts, pati	20, f. 219
	Pere Astorini		terra, horts, patis	20, f. 247
vassalls, agents locals i familiars d'integrants de la casa	Pere Eneti	alcaid	terra	19, f. 21v.

El primer grup es caracteritza pel seu nivell de servei regular, a temps complet, al senyor i sa casa, mantinguts i sustentats per aquesta a través de salaris periòdics, i que englobaria, essencialment, els servidors concretament domèstics, encarregats de preparar i cobrir les diferents necessitats quotidianes del rei, i els oficials i personal dels departaments de la casa encarregats del govern i administració central dels recursos gestionats per la mateixa. Aquest primer grup engloba el conjunt de personal desproveït de competències específicament polítiques i especialitzat en les més variades parcel·les de servei més estrictament domèstic. Però també els oficials i personal de departaments de la casa proveïts d'atribucions públiques, estatals, en l'àmbit financer i administratiu.

El segon grup inclou els qui serveixen de forma discontínua a la casa, encara formant part de la mateixa. Comprén els oficis cortesans regits per nobles que assumien la direcció nominal dels departaments domèstics i que servien en la cambra del monarca. Però també un entorn variable de cavallers, donzells i patges de la casa reial que, essencialment, el formaven membres joves de llinatges nobles que s'educaven en la cort del rei, servint en la seua cambra. En el seu conjunt, proporcionaven al senyor la companyia socialment representativa del seu estatus i poder, la gran majoria mantenia vincles personals amb ell i, generalment, les competències domèstiques derivades dels seus càrrecs cortesans o de la seua condició de membres de casa tendien a ser secundàries respecte a les funcions que escometien servint el senyor (el monarca o el noble), que eren, essen-

cialment, de naturalesa política i militar. Es tractava, no obstant això, d'un col·lectiu enormement fluctuant, en funció de les necessitats i *itinerància* del rei, la principal font de retribució del qual provindria no tant dels salaris pel seu servei a la cort (quitacions), sinó, sobretot, de pagaments extraordinaris més genèrics en forma d'anualitats, pensions i ajudes lliurades per la casa (ajudes, gràcies, pagaments en sustentació) que recompensaven serveis i/o asseguraven la continuïtat dels mateixos i darrere dels quals hem de veure una vinculació contractual, més o menys formalitzada, basada en relacions personals de fidelitat.

Finalment, caldria identificar un tercer cercle d'integrants de la clientela senyorial que es caracteritzaria per no ser membres de la casa, per viure i residir independents de la mateixa, i per mantenir un nivell de servei i presència en l'entorn cortesà altament irregular. Aquest últim col·lectiu seria, de fet, el més heterogeni i divers ja que inclouria a tot aquell que prestava serveis al senyor i sa casa quan aquest el requeria a canvi de pagaments monetaris, actuant com els seus agents, bé fóra per nodrir l'Administració local dels patrimonis del senyor, bé per vincles de vassallatge amb aquest o bé per relacions de dependència menys formalitzades i derivades de solidaritats familiars.

La lògica de funcionament de la casa feudal, com a organització patrimonial i col·lectiu de servidors, mostra que la fluctuació en la seua grandària i composició, materialitzada en un agregat cortesà itinerant, era connatural a la mateixa. La variabilitat, al costat de la *itinerància*, és un factor intrínsec a la mateixa definició de casa de tal forma que difícilment pot ser considerada com una organització social amb fronteres i límits completament perfilats.

La font essencial del potencial militar de la classe nobiliària provenia de la casa i clientela. El conjunt de membres de la classe feudal, de la noblesa a la mateixa monarquia, disposava en sa casa i en la seua clientela, en el seu agregat domèstic i cortesà i en els seus vassalls i dependents, dels recursos humans per a articular el seu potencial militar. Les relacions de dependència personal que la classe feudal teixia en el seu entorn social eren les que feien possible la formació de contingents de cavalleria, tant les companyies nobiliàries de gent d'armes com les mateixes tropes de cavalleria de l'exèrcit reial.

L'ENFRONTAMENT PÚBLIC ENTRE EL REI JAUME I L'INFANT: LES CORTS REIALS DE VALÈNCIA I ALZIRA

Després de la cort reial de Lleida, les relacions entre el rei i l'infant es van malmetre. L'hereu foragit, de sobte, es va convertir en un pària, en un vagabund, en una figura mitològica que encara al segle XV seria objecte de la llegenda popular ("De l'Infants en Pere qui aná per tota la terra exerrant"[33]). Els camins del pare i el fill es van separar i l'enfrontament entre tots dos es va fer públic i es va deixar sentir en fets com la interferència del rei en els establiments al senyoriu de l'infant Pere.

Tot i que Jaume, després de les corts reials de Lleida, va marxar cap al Llenguadoc; no va deixar de vigilar i controlar l'infant. Així es pot comprovar a la data tòpica de les donacions que el rei va fer a la nova pobla de Vila-real: Barcelona (6, maig), Montpeller (8, juliol), Agde (19, setembre), Montpeller (11, novembre), Sant Tiberi (28, novembre).

La *Crònica* confirma aquesta geografia i ens aclareix que el 17 de juny de 1272, un malaltís rei Jaume ("a la vora de la mort") està a Narbona. Allí i en aquesta data moria Berenguera Alfonso, que està soterrada en el monestir dels germans mínims. Després del soterrament d'una de les persones que Jaume va estimar, el rei, malalt, es va dirigir a Montpeller. L'agost de 1272 va dictar el seu últim testament en què confirmava el repartiment dels regnes fet el 1262 i renovat el 1270. Deixava a Pere Aragó, Catalunya i València, i declarava aquests regnes indivisibles. Mallorca i les illes a Jaume, així com el senyoriu de Montpeller, el Rosselló i la Cerdanya, corona que també declarava indivisible. Després estableix l'ordre de successió. Ací està el detall important. El rei reconeix en l'ordre de successió els fills de Teresa Gil de Vidaure. Açò és: després de Pere i Jaume anaven com a hereus Jaume de Xérica i Pere d'Ayerbe. Només si aquests morien sense successió regnarien els fills de Violant i Alfons X i després els de Constança i Manuel, i després els d'Isabel, la reina de França. Les filles quedaven excloses. També es deixa al marge de la línia successòria a Ferran Sanxis de Castre, l'enemic de Pere. Per tot això, calia fer valer públicament la justícia reial sobre l'infant Pere, sense violar els drets de l'hereu.

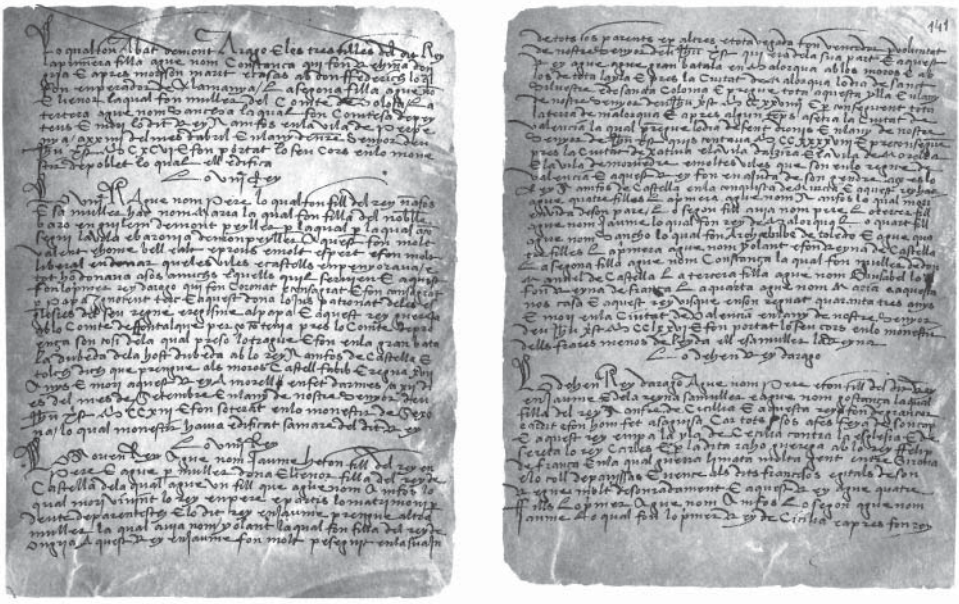

Manuscrit de Martí de Viciana amb la genealogia de Jaume I, *Canòniques de tots els reis d'Aragó*, Reial Biblioteca d'El Escorial, D-III-2, f. 140v.-141

Però el rei es va recuperar a Montpeller de forma inesperada. Va aconseguir escapar de la mort, com ens conta Beuter, sens dubte fent-se eco de velles llegendes sobre miracles. Cap al mes de gener del 1273 ja està novament en activitat. Sense èxit demana als nobles de Catalunya i Aragó ajuda per a la guerra que Alfons X sostenia amb el rei de Granada, Ibn Alhamar, aliat dels nobles castellans. Són moments en què el rei veu disminuïda la seua sobirania sobre els territoris de Foie i tots els estats del senyoriu català al nord dels Pirineus, que estaven a punt de ser perduts per la doble pressió d'anglesos i francesos. Per recuperar el prestigi maltret, calia demostrar la força del rei.

font

Pel mes de maig, es va dirigir cap a València, a solucionar les desavinences entre els fills. Fins que el rei no demostrara que les seues decisions, la seua justícia era respectada i acatada pels seus, no podria unir el regne, malgrat les amenaces exteriors d'Ibn Al-hamar, que llavors preparava una important invasió de benimerins, conduïts per Ben Yusuf del Marroc.

Que el rei no parle en la seua *Crònica* de tots aquests greus assumptes és molt comprensible. Tanmateix, el rei deixa entreveure en la seua autobiografia com mai va desistir en la intenció d'aconseguir la pau entre els fills. Per això, es va dirigir cap a terres de València, on devien estar els dos germans, amb la intenció d'aconseguir la mediació. A Borriana, es va reunir amb l'infant Pere[34]. El rei venia d'acariciar la mort. Ara se li concedia el do de tornar a veure el seu fill. L'alegria del retrobament era natural. El rei ho recorda amb certa dolçor: "E eixi'ns acollir bé a Borriana quan nos entravem que venc a nós, e entram caçant e ab gran alegria"[35].

L'any 1273, en aquestes circumstàncies i moment, estan documentades les donacions d'establiments a Borriana i a persones de la casa de l'infant en la nova pobla de Vila-real: Bartolome Ceillardi, dos "operatoria i dos horts per 18 sous anuals" (30, abril); Mateu i Ramón, fills del prior de Guissona, una torre, un hort, 8 jovades de terra a cadascú (1, juny); Pere de Serra (17, juny); Pere Balaguer, falconer de la casa de l'infant, 8 jovades de terra, hort i solar (3, d'agost)[36].

El 15 de maig de 1273 ja estava el rei a la capital del regne amb el seu infant. Amb els testimonis pertinents, com el predicador fra Pedro de Gènova, el jurista Tomás de Joncs i el sagristà de Lleida, Jaume Sarroca, va pregar i va ordenar el seu fill Pere que deposara l'actitud cap al seu germà, que d'altra banda pareixia estar en disposició favorable a la reconciliació. El rei va oferir el seu tribunal per resoldre les diferències i la seua empara per a ambdós. L'assumpte hauria de tractar-se en una reunió a València. Però heus ací que l'infant Pere, a pesar d'assegurar que li donaria una resposta, de nou es va negar en redó de la forma més expressiva: va eixir de la ciutat de València vestit de guerra, amb alguns cavallers, en un gest clar de no avinença. Ferran Sanxis, al contrari, va acudir amb els seus. Va estar amb el rei vuit dies, però en no comparéixer l'infant, va tornar a les seues terres. El rei es va quedar amb els rics-homes d'Aragó, que en el fons representaven el partit de Ferran. Ara només faltava que Pere enviara els seus representats.

Com a prova de voluntat, el rei va concedir noves donacions de terres i cases a Vila-real a diferents membres de la casa de l'infant: l'alcaid d'Exessa Pere Eneti (Enequeç), Pere Serra, el falconer Pere Balaguer. Era aquesta una mostra de la bona voluntat que l'infant podia esperar de la justícia reial.

Cap al mes d'agost de 1273, després de recórrer els castells de la frontera sud, des de Dénia a Xàtiva, passant per Cocentaina, Castalla i Biar, en una operació de reconeixement de les defenses, Jaume va tornar a València. Els representants de Pere van acudir allí, conscients que la causa de l'infant estava quedant en una situació de debilitat. Va ser llavors quan van denunciar al rei, davant la cort reial, les greus traïcions en què havia caigut Ferran Sanxis[37]. El senyor de Castre anava dient entre els nobles que el rei Jaume ja no havia de continuar regnant i conspirava amb aquells i les ciutats d'Aragó per a arremorar-los contra el rei. Eren notícies que coincidien amb les denúncies d'Alfons X. Si Pere parlava ara i deixava de mantenir en secret aquests fets era perquè veia el rei més pròxim al germanastre que a ell, legítim hereu del regne.

El rei va exigir proves de tot això, però deixant caure que les necessitava per a avortar aquesta conspiració. En el fons, els seus interessos eren els de Pere, però calia defendre la seua autoritat amb la justícia pública del rei, d'acord als consells del seu gendre Alfons X quan li va parlar de les normes característiques del bon govern. A més, calia resoldre l'assumpte de la violència a casa del germanastre, espasa en mà, mirant sota els llits i despertant a tots els criats.

A la cúria de València, un consell especial, una comissió pròpia i restringida, es va ocupar del conflicte. Davant del tribunal, en "lo palau nostre de València (que) era tot ple de gent" estaven els acusats: Pere i Ferran, per descomptat, els rics-homes d'Aragó, Enteza, Urrea —sogre de Ferran, Liçana i Lluna. A tots ells, el rei no va tenir empatx a dir-los amb claredat: "Mal vos diu a vosaltres, aragonesos: mester hi hauria que algu resposés"[38]. Urrea, que era el més directament implicat, no va tenir més remei que contestar. Però el que va dir no era sinó una evasiva que denotava la forma en què el món aristocràtic feia ús de les seues prerrogatives. La seua defensa va consistir a dir que ell no podia contestar un home vil, com aquell jurista Tomàs de Jonqueres. Així que nomenaria un advocat cavaller que poguera parlar-li d'igual a igual.

El rei, per tota sentència, recorda que mai van respondre dels càrrecs ni el ric-home ni el seu cavaller. El rei ens vol transmetre que aquesta conspiració era vertadera. No obstant això, el marge de maniobra del rei era molt limitat. Ja veiem amb claredat que el seu poder anava en decadència. En certa manera, no podia avançar per un altre camí que el ja iniciat: tractar l'assumpte de manera judicial. Així que va dir als enviats de Pere que els càrrecs contra Ferran Sanxis eren molt greus i que el citaria davant de la seua cúria per a respondre d'ells. Si l'infant no es presentava, el consideraria culpable i li imposaria la pena deguda. Però els missatgers de l'infant no confiaven en aquest camí judicial i fredament van declarar que no tenien ordre de romandre davant del rei, per la qual cosa es van retirar. Havien portat l'acusació i això bastava. Segons pareix, l'infant pensava arreglar les coses d'una altra manera.

Però el rei no va desistir. El judici havia de celebrar-se a la cort reial d'Alzira. En les cartes de convocatòria a cort, el rei es va veure obligat a explicar les accions del seu fill.

En efecte, el rei va estar a Alzira del 10 al 20 de setembre de 1273, per a tornar cap al 3 d'octubre a València. Va tornar a Alzira el dia 10 d'octubre i encara una tercera vegada, just entre el 6 i el 16 de novembre. En aquestes dates, es va presentar a València Ferran de Sanxis. El rei li va recordar que ni Urrea ni cap dels acusats havia respost. En el *Llibre dels fets*, el rei clarament els considera còmplices[39].

En les dates que hi ha entre la convocatòria a corts, resolució d'alguns plets *in curia constitutis* i l'inici oficial de les reunions formals, al desembre, en la nova pobla de Vila-real es continuen les donacions a favor de la casa de Jaume: Borràs de Montpalau, Peretó de Girona, de bell nou el mestre Paris, Miguel Sanz, el cuiner de la casa del rei Joan, Berenguer de Sa Guardia, Jaume Amenós[40].

La cort es va celebrar en un clima de tensió que la *Crònica* no reflecteix, però que els documents traslluen. El rei Jaume es temia que l'infant Pere intentara un assalt a les seues posicions de València. Per això, va donar ordre de reforçar tots els castells

valencians. Aquest és el motiu dels freqüents viatges a Dénia i a altres pobles, tal com es registra en l'*Itinerari*[41] De fet, l'infant havia detingut a Sueca a fra Berenguer d'Almenara, mestre d'Ultramar de la Castellania d'Amposta, perquè s'empenyorava en tasques de mediació entre els dos germans[42].

Pere es va instal·lar a Corbera, deixant pres en Bairén a Berenguer. Des d'allí, amb trenta cavallers, es va negar a acceptar la submissió del seu germanastre. El rei li va retirar llavors tots els feus que tenia a Aragó i Catalunya i a València, entre aquestes últims estava el senyoriu de Borriana, que va tornar al patrimoni reial de Jaume[43].

En certa manera, la conducta de Jaume, en aprofundir l'enemistat amb el seu primogènit, no era la més favorable als seus interessos, però les formes jurídiques no li deixaven una altra opció. D'aquesta manera, el partit de Ferran creixia amb la llei a favor seu, encara que era el partit de l'hostilitat cap a la monarquia.

És fàcil pensar que, en aquell moment, tot el món descomptava ja els dies del regnat de Jaume i la noblesa esperava que l'infant Pere governara en situació de debilitat, si és que arribava a regnar. En tot cas, les formes jurídiques obligaven també els conspiradors i la cúria. Així que una delegació de la cort reial va anar a parlamentar amb l'infant a Corbera. No sols va ser un gest inútil, sinó que va empitjorar les coses, com d'altra banda era previsible. Quan l'infant, "molt brau e molt esquiu", va veure davant d'ell els rics-homes conspiradors, va muntar en còlera. La Cort seria un fracàs. Quan van tornar els delegats a Alzira, van expressar al rei la seua voluntat de tornar cadascú a la seua terra.

El rei es va adonar que ningú estava interessat en la pau. Va censurar la delegació de rics-homes, entre els quals anaven els arquebisbes i bisbes, per la forma en què havien parlat a l'infant. En el fons, el rei descobria que els enviats havien indisposat encara més l'infant amb el pare, quan el que havien d'haver comunicat a Pere era la seua bona disposició per a fer-li justícia, si hi havia algun greuge que adreçar. Havien d'haver-lo convençut que l'hereu havia de triar entre la pau justa amb son pare o ser declarat rebel contra ell. Per això era necessari manifestar a Pere la clara disposició del pare a rebre'l en pau.

Podem apreciar que la situació del rei era molt delicada. Si la cort reial es tancava en aquell moment, la relació de forces podia tornar-se perillosa i tràgica per al rei. Els nobles en aliança i pare i fill en guerra era el pitjor escenari que Jaume podia imaginar. El partit d'Urrea i Ferran Sanxis no havien d'esperar cap altra cosa sinó que el rei i l'hereu s'espedaçaren. Interpretant bé la situació, alguns nobles van insinuar que l'infant preparava una acció greu contra el seu pare[44].

En l'últim moment, el rei va haver de suplicar a l'estament nobiliari que feren un últim esforç. Hi ha patetisme en les paraules del rei, que no té sinó arguments retòrics per llançar als seus nobles.

> "E com vós partets vosaltres d'aquí que sots justats, que no ens façats nengun fruti en tan gran mal com aquest és de nos e d'ell? Quan trobarets null hom al cami, e us dirà com havets jaquit lo rei e son fill en guerra ni en mal, anar-vos n'ets com a malastrucs".

Era un argument molt dèbil, que apel·lava, no obstant això, a l'honor d'aquells

homes. Més, encara que dèbil, era un càrrec que llançava una denúncia sobre la il·legitimitat de la seua posició: no es mostraven disposats a donar auxili i consell al seu senyor, la qual cosa era una clara deslleialtat. Així que van reconsiderar la seua posició i van tornar amb una nova ambaixada davant de l'infant.

La comissió era imponent. Anaven tots els arquebisbes, bisbes i rics-homes. Però ningú va voler parlar. No és que foren homes poc atrevits. Entre ells anava Arnau d'Albalat, que no havia reparat a posar-se al front de tres-cents homes i assaltar Sogorb per a expulsar el bisbe que havia posat Toledo. L'estament eclesiàstic no devia ser alié al malestar, o almenys tenia raons per a això, perquè el rei acabava d'empenyorar tots els béns del bisbat i del capítol de València el 10 de desembre de 1273. A més, allí estaven els aguerrits rics-homes aragonesos. No obstant això, quan van arribar davant de l'infant, ningú va voler parlar. És possible que ningú creguera en el que estava fent. Els presents van oferir el torn de paraula a l'arquebisbe primat de Tarragona, que va deixar passar l'ocasió. Així, la paraula va anar passant d'un a un altre i ningú va parlar. L'infant, davant d'ells, degué sentir un profund menyspreu. Per fi, el més humil dels presents, Joan Gil, va ser obligat a parlar. Amb aquella conducta vergonyant, res es va aconseguir. A la seua tornada, els nobles van comentar la visita a Jaume. Les paraules d'aquest i la seua interpretació no presenten cap dubte. El rei s'adonava del parany en què estava, però al mateix temps no podia fer res per eixir d'ell. En principi, no podia enfrontar-se cara a cara al seu fill, perquè era el seu hereu; però tampoc podia disculpar-lo, perquè la seua rebel·lia era manifesta i perquè calia, com a rei que era, resoldre l'enrenou i pronunciar-se en un judici imparcial. Però, en la mesura en què tenia necessitat de mediadors, queia en les mans dels seus enemics, els nobles militars i eclesiàstics. Les paraules dels enviats ens suggereixen la seua profunda satisfacció amb la posició delicada del rei. Les paraules de Jaume denoten que comprén el joc de pressions i capta la hipocresia dels seus nobles, però tampoc pot destapar el joc. Així, el *Llibre dels fets* ens diu:

> "E puis tornaren a nós [...]; e dixeren-nos ço que volia fer l'infant, que faera cosa a escarn de nós. E nós no ho volguem creure. E els rics hòmens dixeren que, pus aqui no podien res acabar, e que havien despes ço que havien, que es n'irien. E nós dixem: Ara anats-vos-en en mala ventura, que nos acabarem ço que demanam bé menys de vosaltres"[45].

Ací va acabar la cort reial. D'ençà, el rei va canviar de política. Era un rei vell, i potser dèbil. La constel·lació política, a més, era endiablada, perquè el deixava obertament en contra dels seus continus enemics i aïllat del seu únic suport real, el seu hereu Pere.

En bona lògica, si el rei haguera fet política i no justícia, s'hauria dirigit al seu fill l'infant, li haguera recomanat la necessitat d'acceptar la pau que li oferia i de mostrar bona disposició cap a Ferran Sanxis de Castre. Llavors l'hauria tingut al seu costat front als rics-homes, ja vindrien temps millors per a ajustar comptes amb el germanastre. Però el violent Pere tampoc desitjava fer política, sinó guerra. Així que el rei estava sol en el seu camí i no tenia més que el procediment de mediació jurídica per a defendre la seua posició. Era la seua arma més dèbil. Potser l'infant es va adonar d'això. O tal vegada, quan va conéixer que els rics-homes d'Aragó havien marxat, va descobrir el que era evident: que el rei no volia fer aliança amb la noblesa contra ell. La seua causa era la de la reialesa, portara el nom que portara, el seu o el de l'hereu.

Abandonar la cort reial va ser l'error més greu dels nobles. Deixaven el camp lliure perquè pare i fill es reconciliaren. I així va ser. Potser el moviment de Jaume de cridar ciutats i viles en la seua ajuda, des de Terol fins a Girona, va fer veure a l'infant que la cosa anava de debò. Potser ací cal situar l'origen jurídic i polític de Vila-real, la concessió de la Carta Pobla, el seu reconeixement com a part del patrimoni del rei[46].

El cas és que tan bon punt els rics-homes se'n van anar a les seues terres, l'infant va començar a negociar amb el seu pare. En l'acte de reconciliació que va tenir lloc al castell de Xàtiva, la *Crònica* fa expressar-se l'infant en aragonés, la qual cosa ha cridat l'atenció dels historiadors[47], perquè, sens dubte, l'infant coneixia perfectament el català: "Senyor, lo que yo feito he me pesa muio, e muio gran dolor n'he en mon coraçon quant jo feito he neguna cosa que a vos pesa"[48]. Tot el text reflecteix contrició pel que havia passat.

L'endemà del perdó, van fer comptes i el pare va liquidar tots els deutes de Pere, que els dies següents van ser documentats. A més, es va alliberar el castellà d'Amposta, Berenguer d'Almenara, que l'infant va lliurar al monarca. També es va documentar la decisió de l'infant de no danyar cap dels béns o interessos de Ferran de Sanxis. Les cartes que anunciaven la reconciliació del pare i del fill van arribar a tots els racons del regne. L'alegria podem suposar-la quasi general. El trobador més important de la cort del príncep, el Cerverí, va deixar la seua versió en una composició molt coneguda, en què declarava les causes d'aquella hostilitat entre el pare i el fill que ja mai s'arribaria a reproduir "per fals conseyls savays"[49].

El 7 de gener, a Dénia, on l'infant va anar a veure son pare, consta documentalment que el rei li va perdonar importants despeses contretes en l'època de rebel·lió[50]. Sabem que la intervenció d'un conegut jueu de València, Vives, va ser decisiva per a recompondre la situació econòmica de l'infant. El 16 de febrer de 1274, el jueu Salomó Vidal, que serà, durant el regnat de Pere el Gran, batlle de Vila-real i repartidor, rebia l'última donació coneguda del rei Jaume a Vila-real, potser com a reconeixement de deutes que l'infant tenia amb Vidal.

Alhora que el destí d'una monarquia forta a la Corona d'Aragó es teixia precisament amb aquesta reconciliació, Vila-real era reconeguda jurídicament i políticament com a vila reial el 20 de febrer de 1274.

Vicent Gil Vicent

font

1 DOÑATE SEBASTIÁ, José María, "Evolución urbana de Villarreal", *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, València, 1969, p. 149.

2 FONT RIUS, J. M. , "La reconquista y repoblación del Levante y Murcia", *La Reconquista Española y la Repoblación del país*, 1969, p. 149; FERRER NAVARRO, Ramón, "Una fundación de Jaime I: Villarreal", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (1975), p. 405-407.

3 LÓPEZ ELUM, Pedro, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, ed. López Elum, València, 1995, p. 224-22.

4 GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, *Els fundadors del Regne de València*, Eliseu Climent, València, 1999.

5 ROMÁN MILLÁN, Immaculada C., *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XV*, Ajuntament i Comunidat de Regants de Vila-real, Vila-real, 2000, p. 39.

6 DEL POZO CHACÓN, J. A., *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local*, *Vila-real 1362-1386*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1995.

7 "[...] que ell sabia per cert que aquells rics hòmens nostres havien feites covinences ab los rics hòmens de Castella e ab moros de fossen contra nos [...]", Jaume I, Crònica o *Llibre dels feits*. Edicions 62 i "la Caixa", Barcelona, 1982, p. 390, 506.

8 VILLACAÑAS BERLANGA, José Luis. *Jaume I, el Conquistador*, Espasa-Calpe, Madrid, 2004, p. 676-677.

9 Carreras i Candi, p. 119.

10 *Llibre dels feits*, p. 490-493, la cita a 493.

11 Ídem, 500, Villacañas, p. 734.

12 Ídem, 503-504, Villacañas, p. 675.

13 ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón*, ed. Ángel Canellas. Zaragoza: Inst. Fernando el Católico, CSIC, 1976, l. III, cap. LXXIX.

14 SOLDEVILLA, Ferran, *Pere el Gran. Part 1: L'Infant.* Institut Estudis Catalans, Barcelona, 1950, vol. III, p. 314, 316.

15 FONDEVILLA Ferran, "La nobleza catalano-aragonesa capitaneada por Fernando Sánchez de Castro en 1274", *I CHCA*, p. 1061-1169.

16 "[...], e dixem que volriem que ens costàs mil marcs d'argent que no ho sabés negu sini nós e l'infant e Ferran Sanchis", *Llibre dels fets*, 508.

17 Ídem.

18 Ídem, 509. L'ultim consell del set que Jaume li vas donar a Alfons X "fo que no faés justicies amagadament, car no era de rei que ell faes justicies en sa casa, ni amagadament", *Llibre dels fets*, 498.

19 Ídem, 509

20 "E sobre aço emparam-li la procuració que ell tenia de nós", 509; SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran*, p. 322.

21 Arxiu Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria Reial, registre (reg.), 37, f. 3.

22 ACA, reg. 14, f. 10v.

23 ACA. reg. 17, f. 102 (A València, IV nones de gener de l'any del senyor MCCLXXII).

24 Ídem, reg. 37, f. 35v.

25 Ídem, f. 63v.

26 SÁIZ SERRANO, Jorge, *Guerra y nobleza en la corona de Aragón. La caballeria en los ejércitos del Rey (Siglos XIV-XV)*, tesi doctoral, Universitat de València, 2003, p. 82-84-89.

27 ROSSO, Claudio, "Stato e clientelle nella Francia della Prima Età Moderna", *Sudi Storici*, 28 (1987), p. 36-81.

28 SÁIZ, Jorge , p. 88.

29 Porter de l'infant Pere.

30 Casa de l'infant Pere.

31 Ídem.

32 Falconer de l'infant Jaume.

33 Biblioteca de Catalunya. Ms 487. FRANCESCH, J., *Llibre de les nobleses dels reys*.

34 "[...] e ans que no hi fossém era-hi ja l'infant", *Llibre dels fets*, 510.

35 Idem.

36 ACA, reg. 37, f. 63v.;19, f. 25v., 21v., 33v., 38 respectivament citats per Ramon de Maria, p. 92-95, 100.

37 *Llibre dels fets*, 511.

38 Ídem, 515.

39 Ídem, 517.

40 ACA, reg. , 19, f. 60, 70v., 72v., 84, 91 citats per Ramon de Maria, p. 101-109.

41 MIRET I SANS, Joaquín, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1918.

42 VILLACAÑAS, p. 684

43 "[...] et nos modo recuperemus a vobis predicta castra et villas cum redditibus et pertinenciis suis et dictos denarios (9.000 sous) a tabula Valencie quod omnia vobis concessimus pro vestris missionibus et expensis". ACA, reg, 19, f. 89, Ramon de Maria, p. 114-115.

44 *Llibre dels fets*, p. 517-518.

45 Ídem, 519.

46 ACA, reg. 19, f. 105.

47 SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran*, vol. III, p. 227-228. Villacañas assenyala: "Creo que, ciertamente, por ser dirigidos los testimonios a Fernando Sánchez de Castro, se escribieron en aragonés. Quiza por eso el cronista, que debio ver la documentación pertinente, citara las palabras del infante aquí en esa lengua", Villacañas, p. 687.

48 *Llibre dels fets*, 520.

49 DE RIQUER, Martí, *Obras Completas del trovador Cerverí de Girona*. Barcelona, 1947, p. 347-358, n. 116.

50 *Llibre dels fets*, p. 521.

3

Vicent Ortells Chabrera

VILA-REAL I LES VILES DEL REI JAUME I

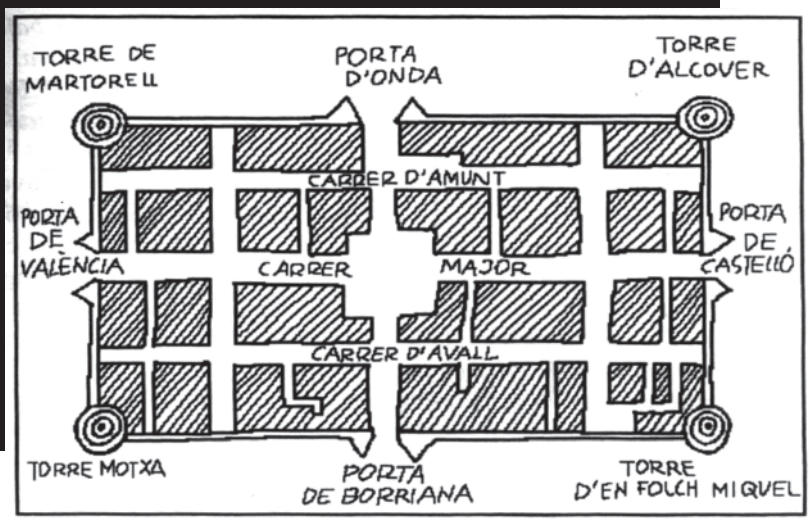

Plànol de la vila medieval

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

VILA-REAL I LES VILES DEL REI JAUME I

Hi ha èpoques en la història en les quals han nascut assentaments humans –que arribaran a ser pobles, viles i ciutats al llarg del temps– molt per damunt que en altres. Això es vincula també a les civilitzacions, en tant que miraren més o menys cap a la vida urbana.

La Mediterrània és un bressol de vida ciutadana a l'empara de la Grècia clàssica en primer lloc. Aquells homes togats sabien gairebé de tot. És clar que hi havia molt per fer i per aprendre. Igual mesuraven l'arc de meridià, com la longitud de la mar coneguda o s'aplicaven en el disseny de ciutats, amb els cànons de la bellesa i la racionalitat. En la part alta, se situava l'acròpolis –que això significa–, que buscava la proximitat divina. En el pla, la ciutat comercial i artesana. Tot ben recte, en tauler d'escacs, plànol hipodàmic, en record d'Hipòdam de Milet. Feren modestes fundacions, colònies comercials, des de les portes de l'Atlàntic fins a l'Àsia Menor. El mateix Aristòtil aconsellava que les ciutats no sobrepassaren els 10.000 habitants, per no perdre l'harmonia i l'equilibri.

Roma prengué el testimoni clàssic, amb un altra mirada. Els grecs comerciaven, els romans conquerien i dominaven. Els mateixos militars alçaven les noves ciutats, amb models de campament romà: dues vies principals, *cardus* i *decumanus*, i un encreuat central com a plaça d'armes, celebracions i poder. Això és molt semblant a la planta medieval de Vila-real.

Els romans dissenyaven les seues vies i dividien el territori que els interessava, el centuriaven. A prop nostre, entre Tarraco, Cartago Nova, Valentia –la fortalesa–, es funda, tot mirant de reüll, la ibèrica Sagunt. Grans ciutats europees tenen el segell d'origen romà i militar, com ara Londres, Lleó, Lió i Lugo, distintes accepcions que recorden les legions romanes. En altres casos és el mateix emperador el que bateja la nova vila. August en fou el més prolífic: Saragossa (Caesar Augusta); Aosta, als Alps italians, o Mèrida (Emerita Augusta).

Després vingueren temps de tebiesa repobladora. La caiguda de l'imperi Romà destrueix bona part de les seues obres urbanes. El món rural guanya terreny. Els pobles vinguts d'Aràbia i el pròxim orient colonitzaren el nord d'Àfrica fins al Magrib. El concepte de ciutat canvia radicalment respecte al món clàssic de grecs i romans. Tal vegada per buscar el contrapunt, la religió islàmica trasllada als nuclis urbans els seus símbols, al capdavant la mitja lluna, i defuig la geometria de l'encreuament de carrers, principal símbol cristià. La ciutat clàssica és un seguit de creus, bé grega, oriental o llatina, generadora de la geometria urbana. Els seguidors de Mohamed, en les seues medines, creen un desori aparent on només despunta la mesquita, amb una gran plaça de benvinguda, oberta a la llum i a tots els fidels. Fins i tot el mercat es fa fora murs. En els segles nové i desé es creen distintes ciutats magribines, entre les quals destaca la trilogia imperial del Marroc: Fes, Meknés i Marràqueix, que conserven mesquites imponents en l'actualitat.

A l'antiga Al-Andalus trobem un bon nombre de ciutats romanes o anteriors: Hispalis, Corduba, Gades... Algunes creixen molt en el període islàmic, especialment la Còrdova califal. Al territori valencià, els pobles berbers, convertits a l'Alcorà, troben

indrets semblants a les seues valls presaharianes. Apareixen alqueries pertot arreu i els noms així ho recorden (ORTELLS, 1993). Alzira (l'illa en el Xúquer), Benicarló, Beniparrell, Benidorm, Alcora, Almassora, Guadalest (el riu), així fins a més de 150 municipis valencians, en especial al sud de València i a Alacant.

A la Plana, Onda domina el prelitoral, amb arrels preromanes, tant en el seu nom com en l'emplaçament estratègic arrecerat en un turó. Borriana és una petita alqueria (GUICHARD, MESADO, 1976). Al mig s'obri un passadís, amb la principal i antiga Via Augusta, construïda segles enrere pels romans. La política repobladora i estratègica del rei Jaume I i dels seus successors necessita tenir el territori com a aliat. Així doncs, entre el bastió musulmà de la serra d'Espadà i el munió d'alqueries mores de la costa (ORTELLS, 1987) apareix un corredor lliure d'ocupació estable o important. En aquest camí reial s'albiren les noves viles de Castelló, Almassora, Vila-real, Mascarell, Nules i Almenara. Totes elles alineades seguint un eix de comunicació històrica: la Via Augusta.

Al segle XIII, també veren la llum altres ciutats del sud d'Europa, en un context sociopolític semblant. A la Gascunya francesa, les bastides fundades per anglesos o francesos, com Mirande. Un altre eix repoblador és el Camí de Sant Jaume: Jaca, Sangüesa, Santo Domingo de la Calzada... També les valls pirinenques del Rosselló: el Capcir, Vallespir, el Conflent, on destaca Vilafranca, comarques ben conegudes pel rei Jaume, com també ho foren les catalanes i mallorquines, entre les quals destaquen Sa Pobla i Petra.

Pobles i viles unides per un rei i per una història comuna. Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, Vilanova d'Alcolea, la Pobla de Segur, la Pobla de Benifassà, la Pobla Tornesa, la Pobla Llarga i tantes altres. De viles reials, en trobem menys. Entre les bastides de França, Vilareal i Vila-real al nord de Portugal.

VILA-REAL, SITUACIÓ ESTRATÈGICA, EMPLAÇAMENT SEGUR

Vila-real se situa en una planúria ampla i oberta, de rebliment quaternari. A suficient distància del riu Millars i d'un xicotet barranc, per a no patir excessius problemes d'inundacions, es construeix Vila-real, a 42 m sobre el nivell del mar i a uns 10 km de la costa, fet que marca una vocació general de terra endins. La situació general li ha conferit un paper de pont i comunicació entre el litoral, la vall del Millars i la serra d'Espadà.

L'emplaçament escollit és sòlid, sobre un potent mur de conglomerats i argiles quaternàries: les fèrtils solades, com recorda el nom d'una partida rural. El mantell al·luvial del Millars, amb un mínim pendent de l'1%, facilitarà el creixement urbà que, en línies generals, buscarà el migdia en l'orientació general (ORTELLS, 1992, 278). En resum, tant la situació general com l'emplaçament local faciliten enormement el desenvolupament urbà i no recorda la ciutat problemes massa greus causats per la seua ubicació geogràfica, com ara inundacions o esllavissades. El subsòl és potent i abundant en aigües, amb braçals relictes que formen algunes enigmàtiques coves. Si mirem l'entorn, el lloc on naix la ciutat és idoni ja que a l'altra vora del Millars es troba Almassora i, en avançada cap a la mar, Borriana. Ocuparia, doncs, un espai lliure i quasi equidistant entre Castelló i Nules.

font

"TOTA BELLA CIUTAT DEVIA ÉSSER QUADRADA..."

Al segle XIV devia tenir la vila un bon model per als manuals teòrics de l'època, que òbviament eren molt pocs. Francesc d'Eiximenis (1384), monjo franciscà, escriu *Lo Crestià* i, entre moltes més coses, reflexiona sobre com hauria de ser la ciutat *perfecta*: situació, planta, edificis, oficis…

> "Quals ciutats són pus aptes a pendre alegria entorn aquesta nostra mar apellada Mediterrànea. Ciutats marines, qui han plaent siti e aigües en copia, car aitals ciutats donen a l'hom tota espècie d'alegria; car per la mar donen al l'hom bell esguard, e sovint novelles e molta abundancia de coses necessaries, per la terra dilaten lo dit esguard, donen plaer de deportar-se e d'anar sens enuig, e dilaten a hom lo cor."

Vila-real és una ciutat mediterrània, sense ser marinera, a prudencial distància de la mar, com tantes altres que tenen graus en una costa sedimentària i pantanosa. Les aigües abundants es troben en el riu Millars. Si de la mar vénen novetats i coses necessàries, com ara mercaderies, per la terra s'amplia l'horitzó i la seguretat.

> "Tota bella ciutat devia ésser quadrada [...], car llavors, al mig de cada costat, deu ésser un portal principal [...], e del portal d'orient fins al portal de ponent pas carrer gran e ample traversant tota la ciutat de part en part; semblant sia del portal principal qui guarda mig jorn fins a l'altre principal qui guarda tramuntana."

La vila medieval és una planta quadrada, d'orient a ponent s'estén el carrer Major, via principal interurbana, probable pas històric de la Via Augusta i camins posteriors. De migjorn a tramuntana, de la mar a la muntanya, el segon eix de Borriana a Onda, enmig d'un bastió cristià.

> "Hauria quatre quartons principals [...] e cascuna part podria haver plaça gran e bella."

La plaça central és un referent ciutadà. És el centre geomètric del recinte, equidistant per a tots els habitants. És quasi com una segona casa per a tothom i *totadona*, on es fan fires, mercats, espectacles. Els porxes creen un espai públic i alhora privat, on xarrar, contractar o passar una bona estona. Les dimensions de la vila no són prou grans per a tenir places secundàries. Els quarters són els barris actuals. Els francesos mantenen aquest topònim. La vila reial dibuixa un plànol tirat a cordell, que recorda els campaments romans amb el *cardus* i *decumanus maximus*, ja que es troba en una plaça d'armes central i els *cardine* secundaris. Un rectangle de 320 x 160 m, aproximadament, amb un interior distribuït simètricament en quarters, que es besen en una plaça quadrada, central i porxada. Aquesta marcava la separació medieval dels *quarters de vila*, que definien les jurisdiccions electorals o de prestacions de treballs obligatoris en casos d'urgència: Santa Maria, Santa Llúcia, Santa Caterina i Sant Julià (HEREDIA, 2004, 88).

> "En lo mig de la ciutat deu ésser la Seu e aprés ella deu ésser gran plaça e bella [...] Aquí deu, aprés la Seu, estar lo bisbe, e aprés d'elllos sacerdots [...] Per cascuns dels quatre quarters de la ciutat deu ésser posat un orde dels mendicants, e parróquies certes [...] e en lo costat de la ciutat deu estar lo palau del príncep, ben tort e alt, qui haja eixida de fora lo mur [...]".

Al voltant de la plaça central s'alcen els edificis principals: el poder civil representat per la Casa de la Vila, l'eclesiàstic amb l'església Major i un palau nobiliari. Dins de la vila es trobava el convent de les dominiques, actual espai de la plaça Major i de l'edifici de l'Ajuntament. En els ravals vingueren després els convents de Sant Pasqual i del Carme, en una ubicació que busca donar servei als fidels d'una certa jurisdicció territorial.

> "Lo mur deu haver en cascun angle principal un bell castell. E cascun portal principal deu estar entre dues torres, e les torres deuen ésser pus altes e majors en los quatre portals principals [...] Deu ser lo mur bo e alt, e gros, e fort [...] E deuen aquí tenir bombardes poderoses que trenquen tot aquell aital bastiment. E deuen tenir aparellat foc e pega e alquitrà, ab que hi meten foc si s'acosten al mur [...] Deu, encara, haver lo mur davant si barbacana, e aprés, valls o vall pregon [...]"

Tot el recinte de la vila es trobava envoltat de paret. Un mur d'uns 10 metres d'alçària, interromput per quatre torres angulars i quatre portals centrals. La torre Motxa (SE) i un llenç de mur en la casa de l'Oli són els únics testimonis actuals. El completaven la torre d'En Folch Miquel (NE), la torre d'Alcover (NO) i la torre de Martorell (SO). Davant del mur hi havia un vall o fossat de recollida d'aigües. Encara a principis del segle XX es conservava el topònim del carrer del Vall. Si la Carta Pobla és de 1274, el 1348 se celebra el cinquantenari del mur (DOÑATE, 1972). Això vol dir que cases i tanques s'enllesteixen conjuntament. Posteriorment hi ha reformes i es rebleix el vall, perquè sembla que es convertí en un bassot de fem. Les cases se soldaven a la *murà* i només on topaven el carrers i carrerons, 10 en total, es veia de franc el muralló des de l'interior de la vila. Això fou un impediment gros i va tenir gran influència en l'enderrocament definitiu.

> "Envers lo portal qui va vers la terra o l'horta o los camps, deuen estar los llauradors; e en cascuna part de les dites quatre deu haver carnesseria, pescateria, almodí e tot recapte per los habitants aquí, hoc encara, si hi ha aigües copioses, deuen-se partir pertot egualment."

L'agrupació urbana per oficis era habitual i més visible com majors eren les ciutats. En la vila també trobem testimonis de certs oficis si atenem els noms de carrers, com el dels Torners (Colom) o dels Aiguaders (Benedito) (HEREDIA, 2004, 69). Però, és clar que el grup majoritari era el dels llauradors, ubicats pertot arreu. L'aigua i el seu bon ús està en el principi del poble i extensament documentat (GIL, 2008, 83-88). La primera referència a la séquia de Vila-real data de 1272 i el seu ús industrial com a força motriu dels molins ens remet a 1274.

Fins ací, un resum sobre el naixement i primeres dècades d'una vila medieval emblemàtica i representativa d'un urbanisme racional. L'evolució posterior ha tingut el cel ras però també nubolots foscos, en especial pel que fa a les restes de muralla i a la esquarterada plaça central. Tant de bo, el projecte de remodelació de 2008 retorne part d'aquesta singularitat urbana.

Vicent Ortells Chabrera

Figura 1: Bastida gascona de Mirande, fundada el 1281, set anys després de Vila-real. El perímetre és irregular, tot i que interiorment es distribueix en una graella quasi perfecta i que té dos eixos principals que es troben en una plaça central. També hi trobem quatre portes fortificades.

Figura 2: Sa Pobla és una de les principals ciutats actuals de l'interior de Mallorca. Fou erigida en vila per Jaume II el 1300. Està emplaçada en un plana quaternària, com Vila-real, i el centre històric té unes dimensions i una morfologia semblants.

font

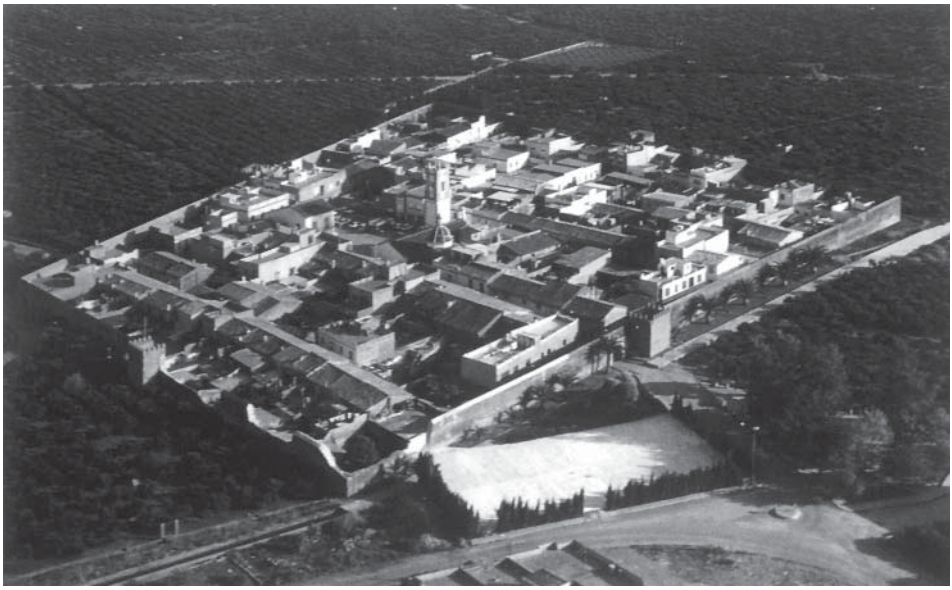

Figura 3: Mascarell fou una alqueria musulmana, amb un topònim probablement derivat de l´àrab mo´askara, amb el sufix romànic ellu que significa campament. És l'únic nucli que conserva totes les murades en les hortes valencianes. Jaume I ordenà alçar els murs, construïts amb maçoneria i d'uns cinc metres d'alçària.

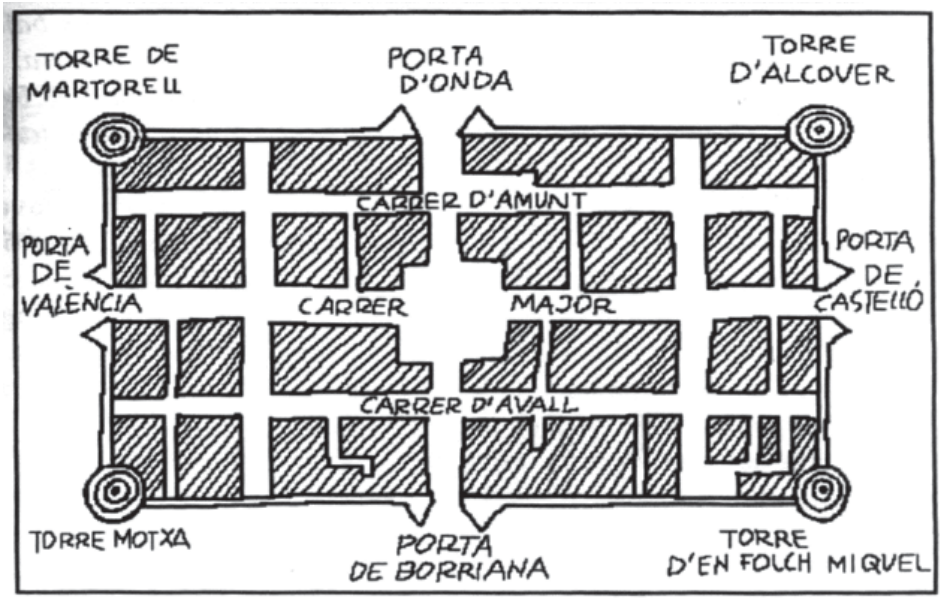

Figura 4: Plànol esquematitzat de la vila medieval on s'aprecien els baluards angulars de defensa, del qual sobreviu bastant malparada la torre Motxa. La morfologia recorda una graella, amb dos eixos centrals (Major/Comte Albay-Ramón y Cajal) que és creuen i s'obrin en la plaça quadrada, esquarterada en el sector sud-oriental en els anys setanta del segle XX. Carrers secundaris són els actuals Cervantes/Benedito i Colom, La Sang de ponent a llevant, i Sant Roc, Sant Antoni i Cova Santa, Desemparats, de tramuntana a migjorn. En tercer grau, carrerons de comunicació interna, com el Trinquet Vell, Bodega i fins i tot un atzucac en el carrer d'Avall (Sant Mamés).

font

BIBLIOGRAFIA

DOÑATE SEBASTIÁ, J.M.: "Evolución urbana de Villarreal", *Datos para la historia de Villarreal* I. Ajuntament de Vila-real, 1972, p. 145-162.

EIXIMENIS, F. (1384): *Lo Crestià*. Edició d'Albert Hauf, Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 310.

FERRANDIS IRLES, M.: *Fundación de Villarreal*. Tip. Antonio Monreal, Castelló, 1902, p. 34.

GIL VICENT, V.: *Nos Jacobus. Els orígens de Vila-real*. Ajuntament de Vila-real, 2008, p. 144.

GUICHARD, P. i MESADO, N.: *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*. Col·lecció "Papers", núm. 1, Ajuntament de Borriana, 1976, p. 51.

HEREDIA ROBRES, J.: *Cent fites urbanes a Vila-real*. Edicions Brosquil, 4, València, 2004, p. 124.

MARTÍ CASTILLO, R.: *Evolució urbana i demogràfica de Vila-real (1960-1990)*. Ajuntament de Vila-real, 1995, p. 257.

ORTELLS CHABRERA, V.: *Solar y hábitat: el medio físico en la construcción de los núcleos castellonenses*. Diputació de Castelló, "Col·lecció Universitària", núm. 23, 1983, p. 429.

ORTELLS CHABRERA, V.: *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castellón*. Premi Humanitats, Ajuntament de Castelló, 1987, p. 654.

ORTELLS CHABRERA, V.: "Vila-real: la imatge de la ciutat", *Miscelánea Doñate*. Ajuntament de Vila-real/Universitat Jaume I, 1993, p. 105-120.

ORTELLS CHABRERA, V.: "Vila-real en el siglo XX: evolución demográfica y urbana", *Historia de la Caja Rural*. Caixa Rural de Vila-real, 1994.

SÁNCHEZ ADELL, J.; SANCHEZ, E. i OLUCHA, F.: *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. Societat Castellonenca de Cultura/Universitat Jaume I, Castelló, p. 214 i fotos.

SARTHOU CARRERES, C.: *Geografía general del reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Ed. Alberto Martín, Barcelona, ap. 1914, p. 1087.

TRAVER GARCIA, B. (1909): *Historia de Villarreal*. Imp. Juan Botella, Vila-real, p. 562.

4

Josep Benedito Nuez

L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA PLAÇA MAJOR EN ÈPOCA MEDIEVAL, UNA VISIÓ A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA

Antic Ajuntament de 1791

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA PLAÇA MAJOR EN ÈPOCA MEDIEVAL, UNA VISIÓ A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA[1]

Ja han passat més de vuit segles des que es construí l'antiga plaça de la Vila, una plaça quadrada i porxada on confluïen els dos carrers principals: el carrer Major, que va del Portal de Castelló al Portal de València; i l'altre, del Portal d'Onda al Portal del Mig o de Borriana, que configuraven el centre de la vila emmurallada amb una planta regular que hom considera prototip de les fundacions d'època baixmedieval.

La plaça de la Vila és un dels escassos exemples de places porxades que es conserven a la Comunitat Valenciana, juntament amb la d'Onda. El 20 de febrer de 1274, Jaume I atorga Carta Pobla a Vila-real. Creada de nova planta, presenta un traçat en graella, utilitzat ja des d'època romana i podem dir que amb una gran tradició secular. La planta primitiva de la vila era rectangular emmurallada i disposava de quatre torres. Dos carrers dividien el recinte en quatre parts, en la confluència de les quals s'ubicava la plaça on es localitzava la Casa de la Vila, l'almodí, els hostals i se celebraven les fires. Bona part d'aquests elements estan representats en l'excavació arqueològica realitzada el passat 2005.

En efecte, el rei Jaume I va fundar Vila-real, dins de la seua política de colonització del territori, amb l'objectiu de reforçar el paper del braç reial i evidentment gaudir d'una posició estratègica. Així, l'emplaçament de Vila-real pot estar condicionat pel pas d'una important via de comunicació; alguns investigadors (Obiol Menero, 1987; Ortells Chabrera, 1999) apunten a la Via Augusta, que seguiria des del pont de Santa Quitèria fins al camí de la Carretera, creuant la vila pel camí Real i pel carrer Major.

El treball està centrat en un dels fets que sens dubte va marcar l'esdevenir urbanístic de la plaça: l'enderroc del convent de les Dominiques el 1958, quan la comunitat dominica es traslladà a un nou edifici, l'antic Hospital. El solar que ocupava donà peu a la plaça Major com avui dia la coneixem. Amb el seu enderroc es projectà ampliar la plaça Major i traslladar també el vell Ajuntament, la qual cosa es realitzà a partir de l'any 1967.[2]

La desaparició del convent del Corpus Christi, l'antic Ajuntament i el vell almodí (únic dipòsit cerealístic de la vila) suposà la pèrdua irremissible d'un ric patrimoni cultural municipal i, com a conseqüència d'aquest fet, la pèrdua d'identitat del nostre centre històric. En aquell moment, el govern municipal i la societat en general va veure de bona gana aquell nou projecte urbanístic; avui dia, l'arqueologia ens ha permés redescobrir cadascun dels successos que definiren la configuració urbanística del centre de la nostra ciutat.

En aquest sentit, plantegem l'article com una retrospectiva en la qual passem a descriure cronològicament les diferents etapes de l'evolució de la plaça. Partim del fet que avui dia es manté la configuració de l'antiga plaça de la Vila, una plaça quadrada ubicada durant la baixa edat mitjana en el centre geomètric de la vila, amb un perímetre delimitat per arcades gòtiques i únicament amb dues altures. En el gravat de la vila que apareix en el llibre de Viciana de 1564, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*

y su Reino, podem observar la plaça porxada i al costat d'aquesta, en el flanc sud, el Palau dels Cucaló de Montull, un gran edifici on destaquen en el primer pis finestres geminades, de mig punt en el segon i, finalment, una xicoteta torre amb cúpula.

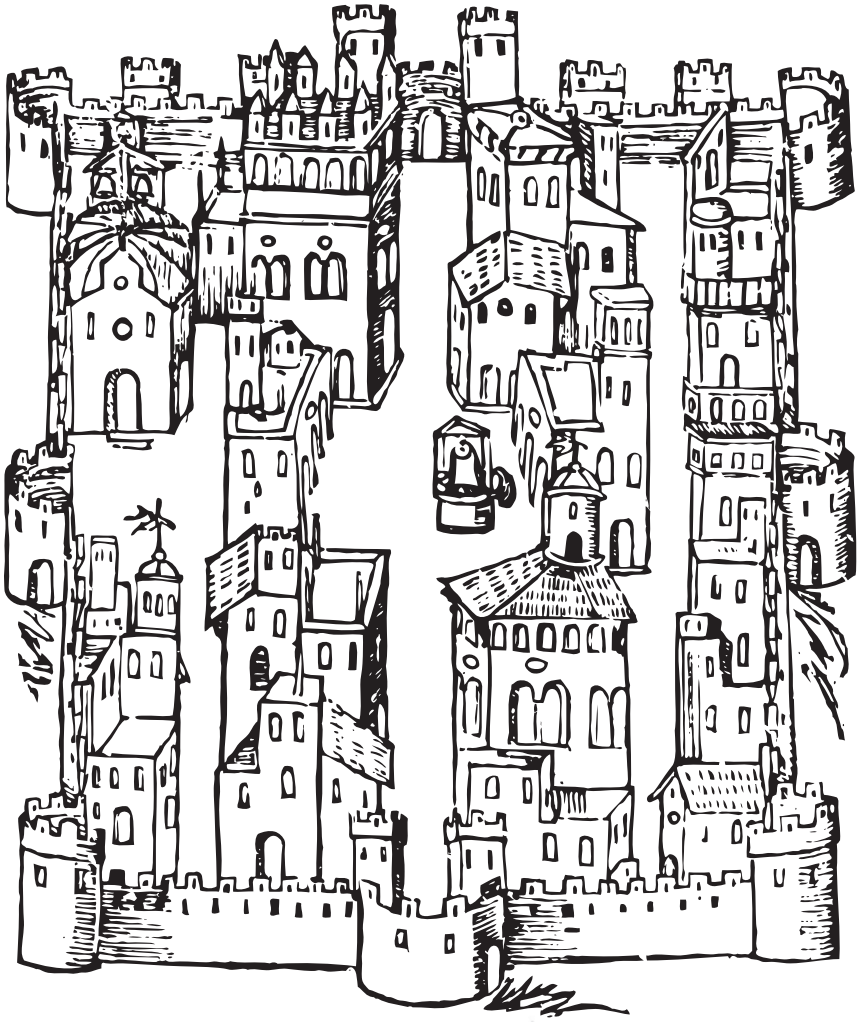

Plànol de la vila a mitjan segle XVI

Fins al segle XVII, la plaça de la Vila mantenia la morfologia original, però una sèrie de successos marcaren un procés de canvi urbanístic de la zona, quan tingué lloc la primera reforma que afectaria l'angle sud-oest, des de la cara sud fins al carrer Major, amb els cànons renaixentistes, que canviarien els arcs apuntats per arcs escarsers. És el 1791 quan s'enderrocà la Casa Capitular per a construir la nova, cosa que trencà a partir d'aquest moment l'estructura primitiva de la plaça. En efecte, l'any 1791 la vila reconstruïa la casa consistorial i no respectava ni els arcs ni l'aparença externa. El 1908 es duplicà l'amplària de la carretera de Borriana a Onda, i amb les obres es retirava la línia

de l'actual Casino al mateix temps que s'enderrocaven els tres arcs gòtics originals. Aquests eren substituïts per un pòrtic sustentat amb els pilars actuals. Justament a l'altra banda, l'edifici de l'estanc ocupava l'espai del pòrtic i afectava un altre arc. En l'angle nord, on s'alça la Casa Palau Reial, es conserven els arcs complets. D'altra banda, davant d'aquesta notable construcció, l'antic hostal de Juano situat en el número 2 del carrer Major i amb façanes a la plaça de la Vila, al carrer de Sant Antoni i al mateix carrer Major, propietat de la Caixa Rural, i l'antiga taverna de Fesols cresqueren una altura més i modificaren també la traça original.

Antic Ajuntament de 1791. Foto Fernando Ferrer

El següent canvi està relacionat amb la venda el 1638 del Palau dels Cucaló, cosa que propicià la compra a càrrec de l'orde dominic de l'edifici civil, el qual va adquirir a partir d'ara una funcionalitat religiosa. El 7 de febrer de 1639, es constitueix la nova comunitat amb vuit monges, les quals estigueren habitant el vell palau al llarg de tres segles. Nou anys més tard de la instal·lació es realitzaren les obres de la capella, en la part més propera a la plaça porxada, que van ser rematades el 1651.

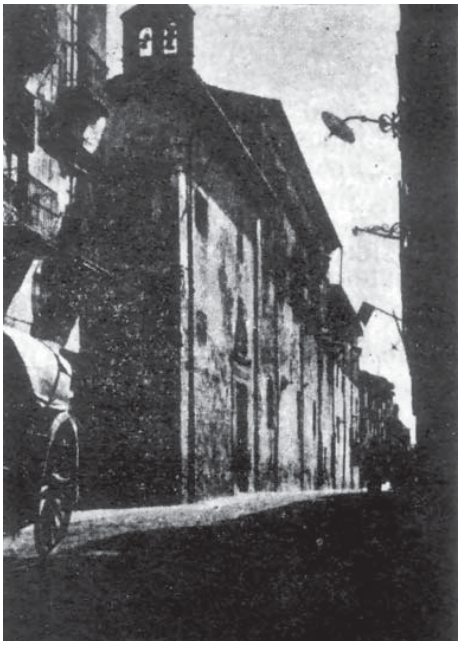

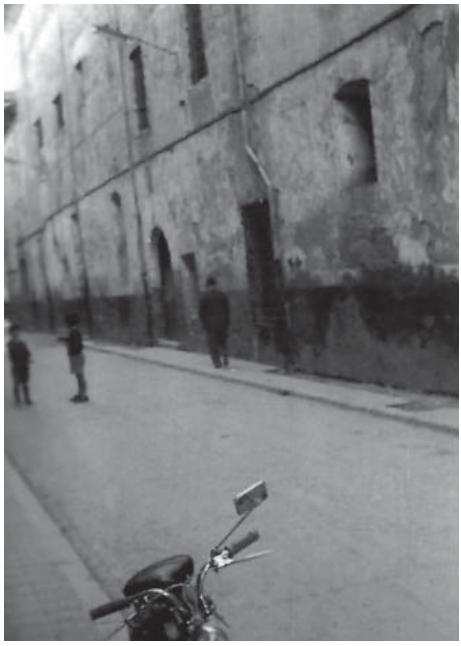

Lateral del convent (Traver, 1909)

Lateral del convent, carrer Major. Foto Fernando Ferrer

font

Però, sens dubte, el fet que marcà definitivament la transformació de la traça urbana del centre de la ciutat va ser l'enderroc del convent de les Dominiques el 1958, quan la comunitat dominica es traslladà a l'antic Hospital. Amb l'enderroc es projectà ampliar la plaça Major i construir el nou Ajuntament, el qual es realitzà a partir de l'any 1967.

LES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES

L'almodí de la vila

Les collites de blat en època medieval no sempre eren abundants. Però el blat té l'avantatge que pot emmagatzemar-se durant molt de temps, fins i tot dècades, en perfecte estat de conservació. Per aquest motiu la millor solució era construir uns espais d'emmagatzematge (sitges) que permetien comprar gran quantitat de blat i guardar-lo per a quan aquest fóra escàs. Les sitges de l'almodí de la vila es construïren excavant-les en el sòl fins a una fondària d'entre tres i cinc metres. Tenen una forma de botella, amb les parets corbes. A nivell del sòl, adoptaven una forma de piràmide truncada realitzada amb rajoles sobre la qual es col·locava la coberta. Aquesta és una pedra de forma lenticular que aïlla la sitja per tal de protegir-lo de l'aigua i de l'aire.

Les restes de l'almodí es localitzaren en l'angle sud-est de la plaça porxada medieval, lloc on hi havia nou sitges i dues més al carrer Major. Les sitges estaven relacionades amb l'únic dipòsit cerealístic de la vila, que es trobava al costat de la Casa Capitular. El 10 de gener de 1330, el rei Alfons IV el Benigne concedeix a la vila la construcció de l'almodí. I a partir d'aquest moment són nombroses les citacions documentals que fan referència a l'edifici. Així, per exemple, en el *Manual del Consell* núm. 13, full 26, apareix reflectit que l'any 1425 es compra calç per a fer l'almodí de la cort; a la *Claveria* núm. 338, full 58 darrere, es reflecteix que el 1608 cal "empallar les sitges".

Restes de les sitges de l'almodí i del vell Ajuntament

font

L'almodí estava emplaçat en la posició central de la vila, que pertoca a la plaça Major. És un edifici de reduït volum, construcció modesta, que tendeix a tancar-se a l'exterior per tal de defensar la mercaderia. Dominaria més l'aspecte utilitari sobre el valor monumental o artístic conferit a altres edificis de caràcter civil. L'estructura arquitectònica que adoptà l'edifici seria la d'un pòrtic relacionat amb la plaça de la vila medieval; no obstant això, únicament es conserven les sitges excavades en el subsòl geològic, on es dipositava el gra per a l'abast de la població i la venda a particulars. I encastat en el mur de la Casa del Consell es trobava l'escut de l'almodí, que indicava l'edifici on aquest es localitzava. Així, a l'interior d'una de les sitges aparegueren durant el procés d'excavació dos fragments pertanyents a un bloc de pedra calcària amb el relleu d'una falç i un garbell.

Escut de l'almodí. Segle XV

Les sitges de la plaça tenien una capacitat de quatre mil vuit-centes barcelles. Tenien de 3,90 a 4,60 metres de fondària i d'1,73 a 1,98 metres d'amplària. Conservaven una capa de morter de calç, boca de rajola, coll estret, cos globular i base plana o còncava reduïda. Les sitges estaven rematades per una pedra plana en la qual es preparava l'orifici d'entrada, que admetia una altra pedra de forma lenticular.

A mà dreta de l'edifici de la Casa Capitular, aparegueren les restes de la botiga del blat, també denominada *el pes de la farina i la caixa*, on es venia l'esmentat producte. *El pes de la farina* era el lloc on els particulars acudien a comprovar l'exactitud del pes del producte. *La caixa* era un dipòsit per a anar corregint, amb el seu contingut, les deficiències de pes.

El recinte de la botiga està alçat sobre la base d'uns fonaments de maçoneria de morter de calç. La construcció de la font de la plaça arrasà, però, la façana principal i part

font

de la planta de l'edifici. L'estança té 65 m². Al seu interior es conservaven les restes de 25 gerres de cos ovoide, gran part d'elles de coll estret i base plana; un gibrell del segle XVIII amb coberta vítria de tonalitat verda, i un sòl de morter de calç. Les gerres estaven travades des de la base fins a la meitat del cos amb morter de calç i pedres anguloses i distribuïdes al llarg de cadascun dels murs. Adossada al sud d'aquesta estança, en documentàrem una altra, d'uns 20 m², amb un nou dipòsit, però aquesta vegada de planta quadrangular i realitzat amb rajoles.

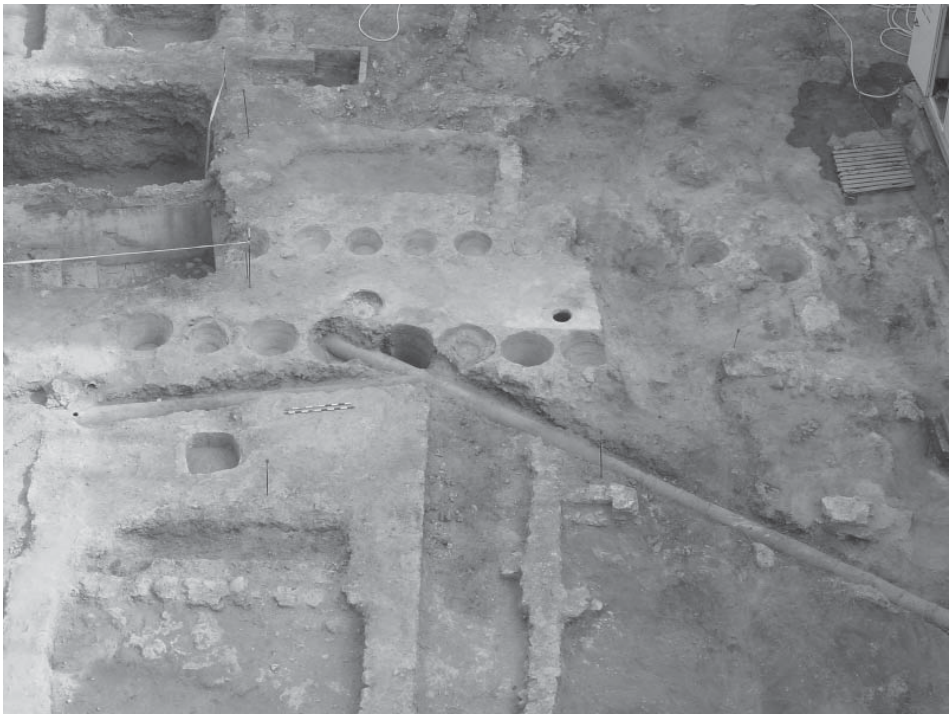

Restes de la botiga del blat

L'Arxiu Municipal conserva la documentació corresponent a l'administració del blat a l'almodí durant els segles XVI i XVII. Jacinto Heredia l'any 2006 publica un article en la revista *Cadafal* titulat "L'almodí de Vila-real", on fa un breu però interessant repàs dels capítols del contracte d'arrendament que establien totes les circumstàncies i obligacions. Així, els manuals del Consell i llibres judiciaris ofereixen constant informació sobre les subhastes anuals per a l'arrendament del servei. A partir de 1710 la informació sobre l'almodí es troba en els registres dels judiciaris municipals.

Quan va ser construïda la Casa de la Vila el 1797, l'almodí s'estableix en el magatzem de la planta baixa de l'edifici, en la porta de l'esquerra de les dues existents en la plaça Major. L'últim "remat de pes i mesura" que es documenta és de gener de 1812. El 1831 aquest local estava destinat per a la Direcció de Policia. El 1869 fou constituïda la Comunitat de Regants, moment en què el magatzem fou la seu inicial de les activitats de l'entitat i fins a finals del primer terç del segle XX, dependència municipal de l'Administració de Consums. El 1851 en l'edifici de l'almodí, al costat de la Casa Capitular, es construïren dues cases.

El convent del Corpus Christi. Antic Palau dels Cucaló

En el gravat de la vila que apareix en el llibre de Martí de Viciana de l'any 1564, podem observar en el flanc sud de la plaça porxada el Palau dels Cucaló de Montull, un edifici de planta rectangular que dóna al carrer Major, on destaquen finestres geminades en el primer pis, de mig punt en el segon i una torre amb cúpula sobre la coberta. Una de les primeres notícies que cita l'existència dels Montull és de l'any 1471, moment en què s'indica la mort de Francesc Montull, escrivà de la Cancelleria Reial.

L'any 1638 les monges de l'orde de les Dominiques adquiriren el Palau dels Cucaló, propietat del llinatge dels Cucaló de Montull, edifici que adaptaren per a la fundació del nou convent en el centre de la vila. Les contínues modificacions realitzades al llarg dels anys sobre l'edifici original no ens han permés, però, individualitzar la planta primitiva del palau, ja que les diferents estances, aljubs, sitges, fosses sèptiques, el claustre, el pati i l'església amb la cripta sota el presbiteri i un ossari per sota del paviment de la nau, sens dubte han acabat transformant-ne l'interior. No obstant això, podem pensar en la possibilitat que bona part dels fonaments excavats el passat 2005 formaren part de l'edifici baixmedieval.

La superfície del convent sobre la qual s'han realitzat els treballs arqueològics és de 1.426 m^2. Tenia l'entrada principal pel carrer Major Sant Doménec i ocupava tota una illa. Confinava al nord amb el carrer Major, al sud amb el dels Desemparats, a l'est amb el carreró de la Casa Capitular i a l'oest amb el carrer de Benedito.

Fonaments del convent

font

El claustre

Es tracta d'un ambient de planta quadrangular, que té una superfície de 143 m², del qual únicament es conserven tres costats. L'ala nord és la millor conservada, està configurada per tres cimentacions de rajola, que pertanyen al porxe i els fonaments molt arrasats d'un mur perimetral, que s'adossa a l'edifici de la botiga del blat. Entre ambdós ciments apareix un espai deambulatori d'1,90 metres d'amplària. Respecte a l'ala oest, es conserven les cimentacions de dos murs paral·lels que delimiten un corredor d'1,50 metres d'amplària. De l'ala sud únicament es conserven els fonaments dels arcs del pòrtic. Finalment, de l'ala est documentem part del fonament de maçoneria.

Restes del claustre

L'església

La planta de l'església del convent és d'una sola nau i presenta una orientació est-oest. La porta dóna al carrer Major. En l'altre extrem es troba el presbiteri i, per sota, la cripta o ossari. La planta total de l'edifici té una superfície aproximada de 350 m². La tècnica constructiva que utilitza és el mampost de pedres travades amb morter de calç, així com fàbrica de rajoles per a la coberta de la cripta.

Cripta de l'església. L'estructura de la cripta és de planta rectangular, dividida en tres ambients. Té 7,42 metres de longitud i 3,12 metres d'amplària. L'accés està situat en el mur sud, amb una escala de pedra i rajola. La coberta té forma de volta i està elaborada amb rajoles. El tercer dels ambients documentat a l'interior, podem dir que és la capçalera de la cripta rectangular. Està formada per una cimentació de morfologia semicir-

cular. La tècnica constructiva utilitzada és maçoneria de morter de calç, que apareix combinada amb fàbrica de rajola.

Ossari. Per sota del soterrani d'Iberdrola, aparegueren les restes d'un ossari de planta rectangular. A l'interior, mesclats amb runes procedents de l'obra del soterrani, hi havia almenys dos individus fora de context i fragments ceràmics datats durant la primera meitat del segle XVII.

Nau de l'església. Correspon també al límit nord del convent i està associada a la cimentació d'un mur elaborat amb maçoneria de pedres travades amb morter de calç que conserva una grossària d'1,60 metres i que delimita una estança de morfologia rectangular, de la qual únicament es conserven les restes d'un preparat de sòl de morter de calç i grava i les cimentacions dels murs perimetrals.

Restes de la nau i cripta de l'església

LES RESTES MOBLES DE L'EXCAVACIÓ

Podem començar parlant dels taulells. La mostra comprén aquells elaborats amb la tècnica renaixentista a mitjan segle XV, i passa pel classicisme acadèmic dels moments finals del segle XVIII fins als darrers anys del segle XIX.

En efecte, es tracta d'una col·lecció molt interessant de ceràmica d'aplicació arquitectònica, que destaca per la seua varietat i quantitat de col·lecció de taulells valencians del segle XIX, que decoraven les diferents dependències del convent de les Dominiques.

Els exemplars més antics, però, pertanyen a la taulelleria renaixentista, renaixentista tardana i manierista, que perdura fins a mitjan segle XVII a l'edifici del Palau dels Cucaló. En línies generals, aquests taulells són similars als sevillans i de Talavera. Es tracta de taulells que presenten una gran homogeneïtat estilística però, d'altra banda, un repertori decoratiu bastant breu: monocromia blava i fons blanc en reserva. Entre els taulells destaquen aquells que disposen de quadre inscrit amb roseta central de vuit pètals molt esquemàtics, quadrats quartejats en els cantons amb arracades convergents, les vores dels quals conformen una retícula trenada.

De finals del segle XVI i primera meitat del segle XVII, destaca una col·lecció de taulells de quatre amb panells de jaspis i extrems de flor de lis que també formaven part de la decoració arquitectònica del Palau dels Cucaló. Són taulells de petit format policrom amb una flor de lis estilitzada en l'eix diagonal. Aquests taulells estan vinculats a la tradició gòtica tardana de Manises on es produeix un tipus heràldic amb flors de lis en blanc i blau al llarg del segle XV. Altres exemplars presenten una ornamentació mixta barroca i manierista amb monocromia en blau i perfilat també de color blau, on es barregen elements naturalistes d'adscripció barroca amb d'altres clarament manieristes.

Segles XV-XVI

Final segle XVI - meitat segle XVII

Final segle XVI - meitat segle XVII

Final segle XVI - meitat segle XVII

Segles XV - XVI

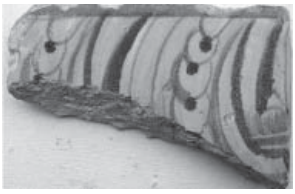

Final segle XVII

La ceràmica destaca també per la homogeneïtat. Correspon a unes formes molt concretes (plats, escudelles, bols, gerres i gerretes, pitxers, safes fondes, safes planes) i gairebé sempre datada genèricament entre els segles XVII i XVIII. Respecte a l'estudi de la ceràmica, predomina la realitzada mitjançant la tècnica de pinzell. Les sèries conegudes de la pisa popular del segle XVIII que registrem durant els treballs d'excavació arqueològica es redueixen a la pisa daurada, la pisa blava, la ceràmica fina decorada amb

òxid de manganés, la blava i manganés, la blava i verda i finalment, la pisa policroma. Els grans centres productors d'aquest tipus de ceràmica són Manises i l'Alcora.

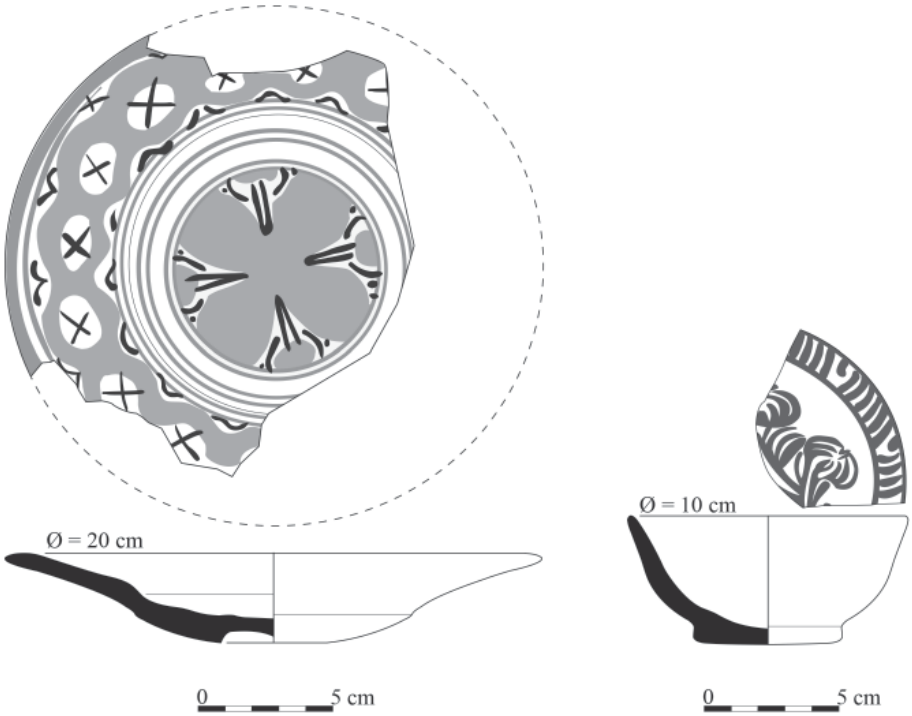

Pisa verda i blava i pisa blava del segle XVIII

El conjunt de monedes estudiades ascendeixen a un total de 30 i en la gran majoria corresponen a peces datades durant el segle XVII. La peça més antiga que conserva la data d'emissió correspon a un moment indeterminat de la dècada de 1610, i la més recent s'encunyà el 1742. D'una banda, hi ha diners o reals de billó, tots ells encunyats a la seca de València, i d'altra banda, monedes ressegellades durant els regnats de Felip III i Felip IV fonamentalment. La resta, sis en total, foren encunyades en temps de Felip V, cinc durant el primer període de regnat, de 1700 a 1724, i tan sols una durant el segon, de 1724 a 1746.

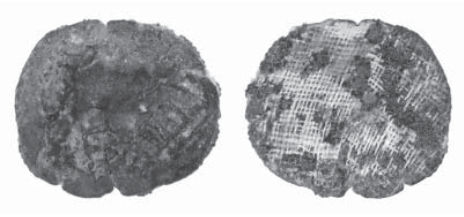

Ressegellament 4 maravedís 1654-1655

Ressegellament 8 maravedís 1655

font

En el cas del vidre, són peces molt fragmentades del que al seu dia foren copes, gots, olieres o botelles. L'estudi d'aquests fragments ha estat molt important perquè a Vila-real no es coneixien restes d'aquest tipus datades en els segles XVII i XVIII. Entre els fragments destaquen aquells que presenten una decoració de temàtica naturalista, basades en palmeres i línies paral·leles.

Josep Benedito Nuez

BIBLIOGRAFIA

Autors diversos, *La arqueología de la plaza Mayor de Vila-real. Perspectiva histórica y análisis de la cultura material,* Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2007.

AHN, secc. Clero: *Llibre d'eixides del convent del Corpus Christi de Vila-real (1664-1743 i 1788-1808)*, Madrid.

DOÑATE SEBASTIÀ, José María, "Evolución urbana de Villarreal", en *Datos para la historia de Villarreal*, Vila-real, 1977, p. 145-162.

DOÑATE SEBASTIÀ, José María, "Ordinacions i estatuts de Villarreal", en *Datos para la historia de Villarreal*, Vila-real, 1977, p. 65-234.

GARCÍA SANZ, A. – GARCÍA EDO, V., *La Carta Pobla de Vila-real,* Ajuntament de Vila-real, 1995.

HEREDIA ROBRES, Jacinto, "Toponímia urbana tradicional a Vila-real", *Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, 1993, p. 82-92.

HEREDIA ROBRES, Jacinto, *Cent fites urbanes a Vila-real*, Premi d'Assaig Ciutat de Vila-real 2003, Brosquil

HEREDIA ROBRES, Jacinto, "L'almodí de Vila-real", revista *Cadafal*, maig 2006, Vila-real.

MARTÍ CASTILLO, R., *Vila-real: creixement demogràfic i urbà (1960-1991),* Ajuntament de Vila-real, 1995.

ORTELLS CHABRERA, V., "Evolució de la població absoluta a la Plana de Castelló", *Estudis castellonencs*, 1, Castelló, 1983, p. 315-361.

ORTELLS CHABRERA, V., "Vila-real: la imatge de la ciutat", *Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, 1993, p. 105-120.

ORTELLS CHABRERA, V., "Vila-real, la construcció d'una ciutat mediterrània", revista *Poble*, 38, Vila-real, 1999.

Palau dels Cucaló (convent de les Dominiques) segons el plànol de Viciana, *Crónica*, III part, València, 1564, f. 143.

TRAVER, Benet, *Historia de Villarreal*, Estudi tipogràfic de Juan Botella, Vila-real, 1909.

USÓ, V., "La plaça de la Vila", *Testimonis de Pedra,* revista *Poble* 9, Vila-real, 1996.

1 Aquest article és el resultat d'un estudi més complex elaborat el passat any 2007, que té per títol *La arqueología de la plaza Mayor de Vila-real*, editat per l'Ajuntament de Vila-real. Aquest començà amb l'excavació arqueològica de la plaça Major i finalitzà amb la publicació dels resultats dels treballs, que inclou moltes parts diverses. Tota aquesta feina no hauria estat possible sense el notable i desinteressat esforç per part d'un grapat d'excel·lents investigadors; aquests són per ordre alfabètic: Mónica Claramonte, Sandrine Delaporte, Carmela Falomir, Fernando López, José Manuel Melchor i Javier Nácher. A tots ells, una vegada més, moltíssimes gràcies per l'ajuda rebuda.

2 Des del passat 4 de maig fins al 24 de juny de 2007, el Museu de la Ciutat Casa de Polo acollí una esplèndida exposició sobre l'evolució urbanística de la plaça Major de Vila-real. Es tractava d'una exposició retrospectiva, organitzada gràcies al treball conjunt del Departament d'Alcaldia de l'Ajuntament de Vila-real en col·laboració amb el personal del Museu de la Ciutat Casa de Polo i la Regidoria de Museus de l'Ajuntament.

5

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

EL PRIMER RECTOR DE L'ESGLÉSIA DE VILA-REAL I HISTÒRIES I LLEGENDES QUE ENS APROPEN AL REI EN JAUME I

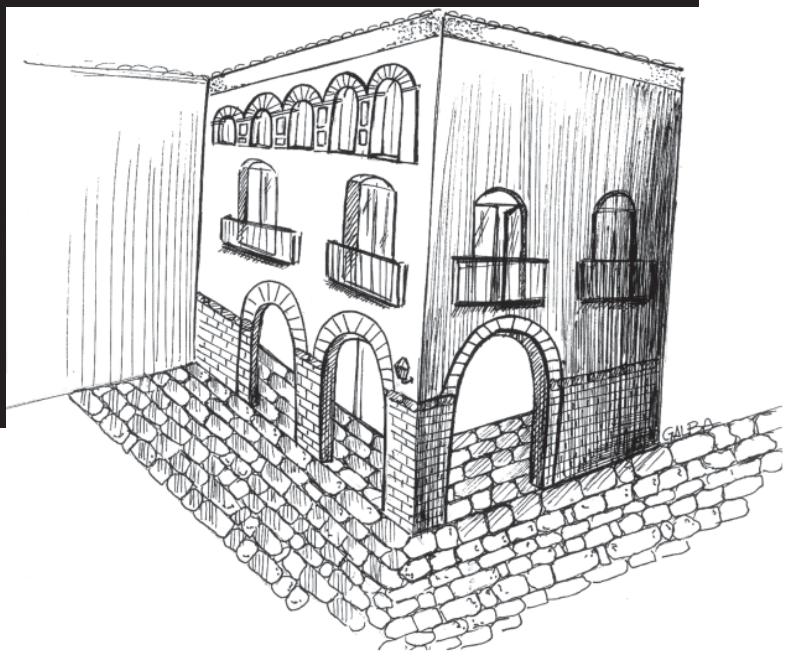

Palau del rei

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

EL PRIMER RECTOR DE L'ESGLÉSIA DE VILA-REAL I HISTÒRIES I LLEGENDES QUE ENS APROPEN AL REI EN JAUME I

Celebrar els vuit-cents anys dels naixement del rei En Jaume I desperta la passió de l'encontre i la troballa amb aquest rei, que ha estat per al nostre poble començament de tantes coses, iniciant-les amb la Carta Pobla o fundacional, gràcies a la qual tenim entitat pròpia. L'avinentesa de l'aniversari ha mogut i mourà l'estudi de la figura, del temps, dels fets, de les paraules, de les intencions i de tot allò que es relacione amb el nostre rei, tot cercant el bon propòsit d'apropar-nos-el i de fer-ho amb la major precisió històrica que avui tenim a l'abast. Benvingut aquest any en el qual no ens acontentarem només a mirar i remirar l'escultura que presideix (esperem que ja una altra vegada quan llegim açò o, si voleu no, prop el dia!) la plaça Major de Vila-real, sinó que trobarem la realitat històrica i pairal del nostre rei fundador, Jaume I de València.

Sembla com si trobar-nos amb la figura de Jaume I fóra per a nosaltres, vila-realencs, una cosa normal i assumida, pel mateix fet de ser d'aquesta *Villa Regalis* que va nàixer de les seues mans en la conformació d'un nou regne, el de València; ens és tan casolana la seua figura que potser no aprofundim prou en la realitat del fet històric en què vam ser fundats i, més encara, bandegem una part d'aquest fet, simplement per haver entrat en l'espai de la llegenda, quan aquesta, en veritat, és l'expressió poètica d'allò que la memòria històrica palesa mitjançant la imaginació feta forma, tot suplint l'entramat acurat de l'asseveració documental, a la qual intenta ajudar, traient de la tradició popular el que ha perdut, potser, el monument escrit o alçat.

Felicitem-nos pels treballs que en aquests dies de commemoracions eixiran a la llum, fruit d'investigacions precises que obriran camins nous a la visió històrica i real d'aquesta figura emblemàtica per al poble de Vila-real, quan no, i en l'ampli camp de l'antic regne, per a tants pobles de la geografia valenciana i de tota la Corona d'Aragó. Nosaltres veiem amb gust el treball, que des de l'inici de l'any de Jaume I, ens anima a conéixer més el rei conqueridor, però per a nosaltres més bé **fundador**; el treball, llibre, de l'arxiver Vicent Gil Vicent, ***Nos, Jacobus. Els orígens de Vila-real,*** prenia l'avantguarda en el camí d'aquests estudis enguany i, potser siga l'obra mestra que ens empente a molts lletraferits a l'estudi d'alguna de les facetes d'aquest tot que és el rei i Vila-real. Hi haurà estudis de talla elevada i hi seran que solament abastaran alguna part ínfima de la tasca fundadora; amb unes i altres, a la fi, lloant i sense menyspreu per a cap, es construeix el *totum històric* que ens cal per a apropar-nos a tan gran rei.

Un servidor, successor en el temps i en l'ofici "prout capellanus aut Rector Ecclesiae de Villa Regalis", d'aquell Joan Gutiérrez, primer rector per concessió de Jaume I, 22 de febrer de 1274, voldria posar el seu granet d'arena en aquesta magnífica construcció, mitjançant l'estudi d'aquesta concessió reial per a l'església de Vila-real, en el moment de la mateixa concessió de la Carta Pobla o fundacional, pel document ja publicat en molts llocs i donat a conéixer últimament en l'abans esmentat llibre del nostre estimat arxiver. Al mateix temps, i com una extensió de la part històrica, voldria proposar la part de llegenda que ens ha tramés la tradició oral del nostre poble, d'antic o d'un temps més proper, i que ens apropa, en els dies als anys del nostre rei En Jaume, tradicions que potser hem bandejat massa alegrement (o amb la ira del qui creu que són abe-

rracions històriques), tallant l'ordit meravellós que hauria estat capaç de construir el costum històric i popular que donara unitat i força cultural a les festes de Vila-real, quan no a la nostra identitat (així ha resultat en pobles de la contornada, que potser han aprofitat una mínima part de la seua història, no sé si tan clara com la nostra, i l'han convertit en llegenda, que ara els pareix la realitat i els uneix en la veritat de *ser un poble*!).

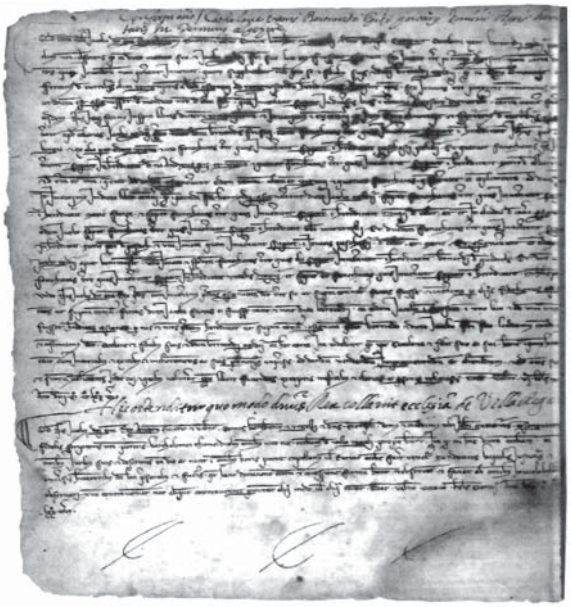

Jaume I nomena Joan Gutiérrez rector d'ànimes de l'església de Vila-real, amb obligació d'atendre-la dia i nit, 22 de febrer de 1274. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, reg. 19, f. 106r.

***

Tot exposat l'enunciat, vegem l'entramat per parts:

-I- La fundació de la parròquia de Vila-real:

1. La suposició argumentada
2. L'església de Sant Jaume al carrer Major
3. Sobre el títol de Sant Jaume Apòstol

-II- La concessió per part del rei Jaume I de la rectoria de Vila-real a Joan Gutiérrez:

1. El text de la concessió: benifet i beneficiat
2. El paper de la parròquia en l'organització de la societat del rei En Jaume

- III- Tradicions que ens apropen al temps del rei En Jaume:

1. Els infants, el palau del rei i la torre Motxa:

   a) D'infants

   b) El palau del rei...?

   c) La torre Motxa

2. Romeries a les ermites i devoció a la Mare de Déu de Gràcia, Fira de Santa Caterina, l'Hospital i el pont de Santa Quitèria:

   a) Romeries a les ermites

   b) Devoció a la Mare de Déu de Gràcia

   c) La Fira de Santa Caterina

   d) L'Hospital i el pont de pedra o de Santa Quitèria

3. El Santíssim Crist de l'Hospital: entre la història i la llegenda

***

-I- LA FUNDACIÓ DE LA PARRÒQUIA DE VILA-REAL

1- La suposició argumentada

Així com el document de concessió del rectorat de l'església de Vila-real per part del rei En Jaume, en la data apareix dos dies després de la fundació del poble o Carta Pobla, i aquesta data, en referència a l'existència de l'entitat "poble o vila o alqueria = conjunt de cases fins i tot tancades amb muralles", és discutida pels estudiosos, l'avancen en el temps uns pocs anys (Viciana assenyala l'any 1272; l'any 1269 l'infant Pere, en donacions fetes, anomena el lloc *ville nostre Regalis* i dóna a entendre que és un lloc habitat i, a més, que li pertany[1]; Jaume I concedeix terres a Bernat Albert de Marsella, en la pobla de Borriana *"dita Vila real"*, 24 de juliol de 1273; dóna terra, cases i horts al seu cuiner Arnau de Tamarit "*a la població que manen fer al costat de Borriana, dita Vilareal"*, 20 desembre 1273, i a Pere Sòria el dia 29 del mateix mes i any i promet una heretat *"en la pobla que es fa"*, a Ramon Escorna, de la casa de l'infant Pere[2]; altres concessions per part del rei amb obligació d'establir-se en la nova població, com a Clara, filla del mestre Paris, argenter del rei, 8 de juliol de 1272, o a favor de Guillem Cortit, porter reial, d'11 de novembre del mateix any, o el 28 del mateix mes i any, a favor de Pere de Perelada i Pere Ramon, de la seua casa reial, o les nombroses donacions que es fan del juny al desembre del 1273 pels partidors d'heretats, el batlle general Arnau Escrivà, el comanador templer a Borriana, fra Pere Perona i Pere de Juneda[3]), així suposem que des de la data més llunyana fins al 1274, en aquella entitat o poble que l'infant anomena *Ville nostre Regalis*, podia ja existir un lloc de culte per als cristians, que anomenaríem *esglé-*

font

sia, encara que no fóra jurídicament parròquia i que aquesta seria servida per un capellà, per més que no fóra aleshores rector d'aquesta; no és gens difícil aventurar-se en aquesta suposició, que té com a aval la documentació esmentada.

2- L'església de Sant Jaume, al carrer Major

El lloc on era la primera església és ben determinat pels estudiosos i per la mateixa tradició, que *in visu* arriba fins als nostres dies: l'església de Sant Jaume, o capella del carrer Major Sant Jaume, cantonada amb el carrer de la Sang, cap al portal de Castelló. Aquesta església fou la primera. D'ella diu Mn. Benet Traver : "Si bien no hay documento que acredite en dónde fue edificada la primitiva iglesia, sin embargo todos señalan la casa de D. José Latorre, construida pocos años ha sobre los cimientos de la antigua capilla de S. Jaime, que por tradición siempre se ha dicho ser la primitiva Iglesia Parroquial"[4]. És aquesta la primera església parroquial de Vila-real, que potser s'ha anat construint al temps que es feia la vila i seria enllestida o quasi preparada per al culte el 20 de febrer de 1274, quan aquesta rep la Carta Pobla o fundacional de mans del no mai vençut Jaume I, el rei conqueridor, per a nosaltres fundador; i així ho sembla ja que dos dies després, el 22 de febrer de 1274, el mateix rei signa a València el document que atorga l'església parroquial de Vila-real a Joan Gutiérrez, que en seria el primer rector[5]. Aquesta és l'església parroquial que va servir fins que s'inaugurà la segona església parroquial, la gòtica del carrer de Sant Roc, començada a edificar l'any 1298 en el lloc on avui és la placeta de l'església i la Casa Abadia, fins a les muralles de la vila, seguici del portal d'Onda i tocant el Cementeri, i de la qual sols ens queda una paret mitjancera amb el campanar, que ens parla de l'antiga Sala Capitular, que ara dóna pas al carneari dels capellans.

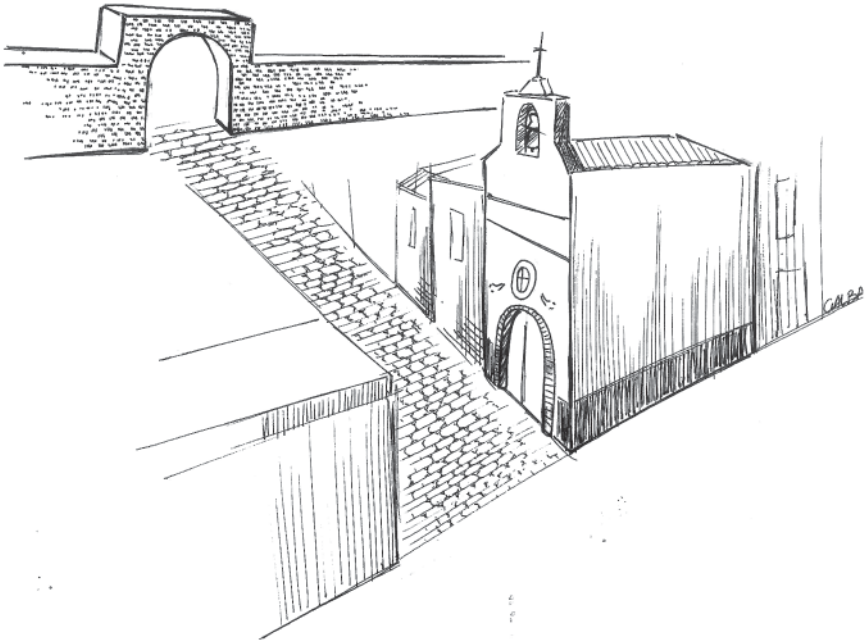

Dibuix idealitzat. Església de Sant Jaume

Mn. Benet Traver, abans de donar-nos raó del lloc on era edificada aquesta primera església, ens en dóna sobre el mateix fet de l'existència d'aquesta quan escriu: "Y siendo como fue poblada por cristianos viejos, ¿quién duda que el católico monarca, después de haber levantado en sus conquistas más de 2000 iglesias, dejara de edificar en esta población tan estimada de sí, la que debía servir para el cumplimiento religioso de sus moradores?".[6]

José M. Doñate, arxiver que fou d'aquesta vila fa pocs anys i a qui agraïm el seu treball d'investigació, se n'adona que hi ha poques notícies relacionades amb el tema de la parròquia pels dies de la fundació i ell mateix diu el perquè: "Y no es que no las haya, ciertamente: lo que pasa es que las fuentes por lo general y el documento fundacional en particular, se deslizan sobre materias tan importantes pero tan sobreentendidas como son las del espíritu...No se considera oportuna la cita relacionada con el derecho que asiste a los fundadores a tener, construir un templo para la práctica religiosa y en cambio se especifica el derecho al disfrute de leñas, pastos, aguas o piedra para edificar, porque esto es aleatorio mientras lo primero está sobreentendido"[7].

Aquestes raons confirmen la possibilitat que, des del moment en què s'està donant vida a una entitat de pobladors, se l'està dotant dels serveis necessaris perquè aquesta vida es desenvolupe en tots els sentits personals i socials, de manera que el necessari per a la part religiosa o espiritual naix conjuntament amb la part social imprescindible. Així el nostre mateix benvolgut arxiver ens ho aclareix: "Es, pues, natural que al estructurar un nuevo núcleo humano se cuente con la atención espiritual de la feligresía que nace, y se piense en un templo, en una rectoría, en un rector. No podía faltar esto en el caso de Villarreal."[8]

D'aquella primera església, començada el 1269 com a data més llunyana, de trets pobres i simples, que va fer de parroquial fins que es beneí l'església gòtica del carrer de Sant Roc, començada l'any 1298, vint-i-quatre anys després de la concessió de la rectoria al primer rector, hi ha poques notícies, però el ressò de la tradició, juntament amb documentació preciosa, ha arribat fins a nosaltres.

De les poques notícies que s'hi troben sobre aquesta capella o església de Sant Jaume, del carrer Major, haurem d'esmentar el fet de la inscripció d'un any: "1616"; encara avui és a la cantonada del carrer Major amb el de la Sang; a què es refereix la data?, potser unes obres de restauració, potser...

Quan ja és oberta al culte l'església gòtica, aquesta capella de Sant Jaume no es tanca, sinó que s'hi continuen celebrant alguns actes religiosos; els jurats de la vila continuen sent els patrons de la capella (28 de febrer de 1459) i en tenen cura amb diligència. Segons pareix, ja abans de 1459 és erigida en aquesta capella la Confraria de Sant Jaume per butlla pontifícia. I una prohibició que se celebre la missa en l'abans esmentada capella, mentre se celebra la conventual en la parroquial, del bisbe de Tortosa, Lluís de Tena, l'any 1619, ens dóna notícia que així es feia amb culte regular; aquest bisbe concedia 40 dies d'indulgència als qui visitaren la capella de Sant Jaume el dia de la festa (25 juliol) o el dia de la huitava[9].

En el temps de la Guerra de Successió, especialment els dies de l'ignominiós assalt i crema de Vila-real, 12 de gener de 1706, la capella fou profanada i convertida en

caserna, magatzem d'ordi i corral de cavalls. Després, el bisbe Miguélez, el 1716, manava que es reconciliara per al culte; ho mana una altra vegada el bisbe Escalona, cosa que, ara sí, ho féu el Dr. Thomeu, any 1722: "Avense fet Almagasem en esta guerra de la hermita del gloriós S. Jaume, que està dins los murs de esta vila en lo carrer machor per lo que estaven les cavalgadures; per só... manà el Sr. doctor Silvestre Garsia de Escalona, Bisbe de Tortosa, es reconsiliara, lo que efectuà el Dr. Fransisco Thomeu, vicº ppº ab asistensia de tot lo clero en lo dia 2 de Octubre del any 1722."[10]

Hi ha una altra notícia que correspon als anys en què s'ha enderrocat l'església gòtica i s'està construint la nova església (l'actual). L'1 de juny de 1752, festivitat del Corpus, es traslladava el Santíssim Sagrament a l'església de la Puríssima Sang, que entre totes les capelles existents aleshores a la vila era la de més cabuda; aquesta faria de parroquial mentre duraren les obres. Però, al I Llibre de Visites Pastorals del Clergat de Vila-real, al F 397, ens trobem amb un *otrosí* un tant curiós. És en la visita pastoral que realitza a aquesta vila el reverend Antoni Gil de Federich[11], canonge i administrador general de la diòcesi de Tortosa, *sede vacantis* (ha mort el bisbe Manuel Camacho i Madueño), el 2 de juny de 1757; han passat quatre anys des de l'inici de la nova obra. La nota diu així:

"Otrosí: Por quanto en la Iglesia Parroquial de Sn. Jayme se ha reparado, que de no haver Canzel a la parte de dentro de dicha Iglesia, se pueden seguir gravíssimos invonvenientes, quando se celebra el Sto. Sacrificio de la Missa, por estar situada en la Calle Mayor, en donde es continuo el passo de carruajes: Por tanto manda dicho Sr. Visitador al Vicario perpetuo de esta Parroquia cuide de que quanto antes se ponga un Canzel a la parte de dentro de esta Iglesia."[12]

Està ben clar que de l'església que parla és "l'antiga capella de Sant Jaume, o primera església parroquial de la vila", que és situada al carrer Major del mateix nom. Allò especial que diu la nota esmentada també ho llegim clarament: que li diu "església parroquial"; i mana que s'hi faça un cancell perquè no hi haja accidents pel trànsit de carruatges, ja que el carrer era la via principal de la vila. Açò ens porta a pensar que aquesta capella, que tenia el títol del patró Sant Jaume, era la que conservava, en els anys de la construcció del nou temple, "la titulació" tant del sant com de la funció "parroquial", per més que en ella només se celebrara la santa missa, en ser tan xicoteta, i totes les funcions culturals de la parròquia es feren a la de la Puríssima Sang, que no perdé la seua titulació. És una nota curiosa que cal tenir en compte, a més del caire d'enyor d'aquella primera església parroquial, que continuava tenint vida i continuarà tenint-la fins als dies de la desamortització.

L'any 1783, quan ja és al culte l'església nova, inaugurada el 1779, encara se celebra la santa missa en aquesta capella de Sant Jaume, primera parroquial de Vila-real; en aquest any el bisbe de Tortosa, Pere Cortés, prohibeix que se celebre missa a les capelles que hi ha a la vila, perquè no hi ha ornaments del color litúrgic adient, però exceptua la capella de Sant Jaume, l'església de l'Hospital i la capella de la Sang[13].

Després va caient en l'abandó i l'any 1806 s'ha de reparar la paret que dóna al carrer de la Sang, els veïns del carrer Major s'animen a sol·licitar del bisbe la llicència per a celebrar missa; el 9 d'octubre del mateix any el vicari major de Vila-real, Josep Mezquita, informa al Bisbat que la capella estava decent i era capaç, ja que les mesures eren de 58 pams de longitud per 33 de latitud i el sostre de volta ben feta. El 4 de novem-

bre de 1806, el bisbe concedia llicència per a celebrar la santa missa, essent el 14 de gener de 1807, quan se celebra amb tota solemnitat. En aquesta nota, i quasi a la fi de la seua vida per al culte de la capella o església de Sant Jaume, ens assabentem de les mesures d'aquesta, 58 pams de longitud per 33 de latitud; si comptem que 1 pam són 22 cm i 6 mm tindrem la configuració exacta de la nostra primera església parroquial: 13 metres amb 14 centímetres de llarga, per 7 metres amb 47 centímetres d'amplària, aproximadament.[14]

Durant la Guerra de la Independència o del Francés, l'execraran, saquejaran i convertiran en quadra de cavalls. Uns anys després es ven, fins que l'any 1863 s'enderroca i sobre ella s'edifica la casa de Josep Latorre, on es trobava la tenda de Medín, una barberia i l'acadèmia Almi, i es perd per a sempre com a capella, excepte la inscripció abans ressenyada.[15]

Aquesta seria la història d'aquella primera església, la més antiga de Vila-real i la seua trajectòria des de l'any llunyà de 1269 fins als nostres dies, la qual ens apropa a la figura del rei Jaume I, que li dóna el títol del seu sant patró.

3- Sobre el títol de Sant Jaume Apòstol

El mateix nom de la capella o església, Sant Jaume, ens vol parlar precisament de la seua antigor; si veiem que manté el mateix nom fins i tot quan ja és al culte l'església parroquial gòtica i que se li reconeix aquesta titulació en les notícies esmentades abans, aquests fets ens parlen del fet que porta el nom de l'apòstol per ser la primera església parroquial i d'abans de la construcció de la gòtica. Que en aquesta hi haja establerta una confraria amb el nom indicat també ens avala el mateix.

Sobre la titulació d'aquesta primera església parroquial, que serà la que es mantindrà en les successives esglésies parroquials construïdes (gòtica i arxiprestal), Sant Jaume Apòstol, encara que no aparega en un principi, se'ns ocorren les raons normals i evidents: en llaor del rei fundador se li dóna a la parròquia fundada el nom del seu sant. El primer escrivà de la vila fou Jaume Cascant a qui Jaume I concedeix l'escrivania pública de Vila-real l'1 de març de 1273; d'aquest, hom ha escrit que potser va influir en la titulació de la parroquial, pel fet de dir-se ell Jaume; si així fóra, és evident que la seua influència seria, de segur, palesament a favor del nom del sant del rei, cosa que tothom acceptaria raonablement, no del seu propi nom que hauria resultat davant la gent una ambició massa gran (encara que en semblants ocasions la influència de l'escrivà servira per a avalar festes del poble; recorde ara el cas, no llunyà en el temps, de la determinació de dia festiu local per la festa de sant Esteve, segon dia de Nadal...[16]).

També anotem que és normal en les parròquies erigides pel rei Jaume I la titulació d'aquest sant apòstol, o sol, o juntament amb l'apòstol sant Bartomeu; en el nostre cas era precisament així, encara que la titulació del segon, que tindrà altar sempre en l'església gòtica, va perdent-se i oblidant-se, de manera que a l'església nova ja no hi és altar dedicat a sant Bartomeu (la parròquia de Nules té com a titulars a sant Bartomeu i sant Jaume, apòstols, i així ho manté, per més que té privilegi sant Bartomeu, s'ha recuperat la cotitulació de sant Jaume en temps recents).

-II- LA CONCESSIÓ PER PART DEL REI EN JAUME I DE LA RECTORIA A JOAN GUTIÉRREZ

A l'Arxiu de la Corona d'Aragó es troba la concessió de la rectoria al primer rector, Joan Gutiérrez, feta pel rei Jaume I, publicada pel pare Ramon de Maria, op. cit. i, últimament, reproduïda per l'arxiver Vicent Gil Vicent.[17]

1- El text de la concessió: benifet i beneficiat

Escrit en el llatí de l'època, diu:

"Hic ostenditur quomodo Dominus Rex collavit Ecclesiam de Villa Regalis.

Pateat omnes quod Nos Jacobus, Dei gratia Rex Aragonum, Maioricarum et Valentiae, Comes Barchinonae et Urgelli et Dominus Montpellieri, damus et concedimus tibi Johanni Gutierrez, consanguineus // fidelis scriptoris nostri portionis Bartolomei Thomae diebus omnibus vitae tuae Ecclesiam de Villa Regalis, prope Burrianae. Itaque tu hanc dictam Ecclesiam cum // omnibus juribus suis, referens ea die ac nocte, in omnibus horis prout capellanus aut Rector, Ecclesiae pacem teneas. Mandans Bajulis, justitiis et // omnibus habitatoribus huius loci presentis et futuris quod hanc donationem meam et concessionem firmam teneant et observent et faciant ab omnibus inviolabiliter // observari, et non contraveniant nec aliquis contravenire permitant aliquo modo aut aliqua ratione. Datum Valentiae, octava kalenda martii anno Domino // millessimo septuagessimo tertio".

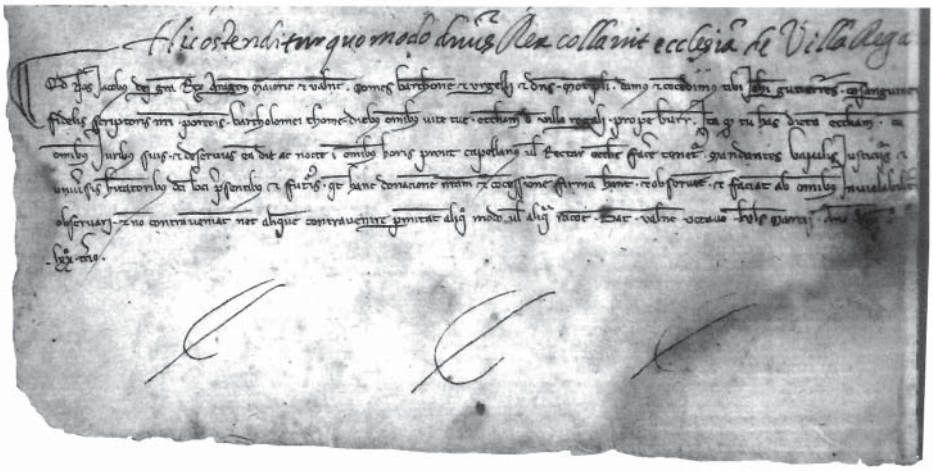

La traducció:

"Ací es manifesta de quin mode el Senyor Rei va fer col·lació de l'Església de Vila Real.

Conega tothom que Nos, Jaume, per la gràcia de Déu, Rei d'Aragó, de Mallorca i de València, Comte de Barcelona i d'Urgell i Senyor de

font

Montpeller, donem i concedim a tu, Joan Gutiérrez, oncle // del nostre fidel secretari d'ofici Bartomeu Tomàs, per a tots els dies de la teua vida, l'Església de Vila Real, prop de Borriana, De manera que tu, aquesta dita Església, amb // tots els seus drets, serveixes dia i nit i a cada hora, com a Capellà o Rector i la posseeixes en pau. Manant als Batlles, Justícies i // a tots els habitants d'aquest lloc, al present i en el futur, que aquesta donació meua i concessió la tinguen per ferma i l'acompleixen i facen per tothom inviolablement// acomplir i no la contradiguen ni permeteixen que algú la contradiga d'algun mode o per alguna raó. Donat a València, octava kalenda de març en l'any del Senyor Mil dos cent // setanta tres (22 febrer 1274)".

Per aquesta concessió reconeixem el fet de l'entitat eclesiàstica *parròquia*, segons els còdex de dret canònic, que diu: "La parròquia és una determinada comunitat de fidels, constituïda de mode estable en l'església particular, de la que la cura pastoral, sota l'autoritat del Bisbe diocesà, s'encomana a un Rector, com a pastor propi"[18]. En la fundació de Vila-real tenim *una comunitat determinada, constituïda establement* i aquesta comunitat és de *cristians, fidels* que necessiten la cura espiritual d'un rector o capellà. Al temps del rei En Jaume l'erecció de les parròquies es feia al mateix temps que el de les viles i era cosa reial, així com la concessió de les rectories; aquest privilegi reial ha estat ferm, en certes col·lacions parroquials, fins al segle XX i recordem com la presentació de bisbes també era privilegi reial fins al Concili Vaticà II; per això no ens estranya que fóra el mateix rei fundador de la vila reial qui fundara també la parròquia i la donara al primer rector.

En el dret eclesiàstic antic, al temps del rei En Jaume I, la parròquia era un *benifet*; per això llegim com el rei li la concedeix a Joan Gutiérrez per a tots els dies de la seua vida, amb tots els drets i obligacions de posseir-la en pau i de servir-la nit i dia i a totes hores. Per a l'acompliment d'açò, el rei fa garants a batlles, justícies i tots els habitants de Vila-real, de manera que ningú puga posar traves al rector en el seu dret i el seu deure; aquest manament és per a sempre, per als d'aleshores i per als qui vindran després... per tant, sembla que encara no hauria acabat el manament en els nostres dies i caldria que ho tinguérem tots en compte, si no volem enfadar el rei!

En aquesta concessió de la rectoria, apreciem la delicadesa del rei en el tracte d'un dels seus subordinats; és la humanitat reial que es manifesta en afavorir el fidel servidor. Qui és aquest servidor?: un secretari d'ofici de la seua Cancelleria, anomenat Bartomeu Tomàs, el qual és qualificat de *fidel*. Aquesta qualificació ens ho diu tot del secretari: home servidor, atent, honrat, treballador. I aquest secretari té un consanguini que es diu Joan Gutiérrez i que és clergue; quin grau de consanguinitat és la d'aquest amb Bartomeu, no ho sabem; pot ser oncle o pot estar en un altre lloc de consanguinitat; tampoc podem dir si el Bartomeu Tomàs és un nom compost o el Tomàs és cognom i si fóra així quin lligam seria amb el Gutiérrez; potser al Bartomeu Tomàs podríem afegir-li el cognom de Gutiérrez? La qüestió és que Joan Gutiérrez és consanguini, familiar o oncle del secretari Bartomeu Tomàs, fidel servidor del rei, a qui ha demanat un benifet per a aquell i a qui el rei li l'ha concedit bondadosament. No res més sabem del secretari ni de l'oncle rector, però ací trobem, en la humanitat i amabilitat del rei En Jaume per un dels seus servidors, l'erecció de la parròquia de Vila-real i el nomenament del seu primer rector, que no és poc!

2- El paper de la parròquia en l'organització de la societat del rei En Jaume

La rectoria d'una parròquia comportava uns drets per al rector, que aleshores tenia un consell seglar per a l'administració dels ingressos provinents dels primers fruits (els delmes i les primícies), d'almoines i de festivitats, amb els quals se sostenia el clergat i es conservaven els edificis de l'església. Sobre la dotació de la nostra parròquia en les seues primeries no s'ha fet l'estudi; segurament, en ser de total fundació com la vila i no sobre estament musulmà, no era dotada, com altres parròquies, amb alguna mesquita confiscada, alguna residència, alqueria o mas o amb el *waqf* o propietats de la mesquita; però d'alguna manera seria dotada per tal com s'anomenen "tots els drets amb totes les obligacions".

Entre les obligacions "atendre a tothora, dia i nit", s'amaguen les obligacions espirituals de la cura d'ànimes i el servei sagramental i doctrinal del rector. Aquestes obligacions formaven part de l'organització de la parròquia, que esdevenia un món visual i sonor amb caràcter permanent, processons, benediccions públiques, solemnitats en festes, bateigs, matrimonis, enterraments i funerals, el cicle normal de la litúrgia eclesiàstica, la missa, llànties votives i repics de campanes dia i nit com a guia religiosa i social del poble, a més dels vols en les grans solemnitats. Una de les obligacions principals del rector i els clergues d'aleshores consistia en el "Cant dels oficis durant el dia, cant de misereres i cant de goigs"; tots aquests eren a unes hores assenyalades i en dies determinats i constituïen una activitat ritual necessària per a la religiositat i la fe del poble, assolint a més una estructura adient a la formació catequística precisa. Açò portarà, en córrer el temps, a la multiplicació de clergues, vicaris, ajudants, benifets, diaques, sosdiaques que, amb el rector, podran dur a terme el fet d'aquestes obligacions, com es pot comprovar en la història d'aquesta parròquia nostra fins als nostres dies.

L'església juga un paper molt necessari en la conquesta i colonització del nou regne de València, de tal manera que és sempre útil i omnipresent. Alfons el Savi en *las Siete Partidas* defineix el terme *església* d'aquesta manera: "els fidels locals aplegats a l'entorn del seu clergat"; així es podien manifestar en qualsevol plet davant els bisbes com que "nosaltres som l'església"; així l'església era entesa com "els fidels d'aquell poble en la seua funció religiosa", funció tan autònoma, natural i important com l'econòmica, política, intel·lectual, sexual o qualsevol altra, en les quals influïa profundament. En el context de la conquesta duta a terme per Jaume I, amb motius religiosos i com un seguici de croades, les seues campanyes no eren una "reconquesta seglar", sinó "una obra de Déu per l'expansió de la Cristiandat"; d'ací el paper important de la parròquia, com a nucli essencial en aquesta missió d'afermar el propòsit del rei; la xarxa de més de duescentes parròquies fundades en aquest temps (s'ha dit exageradament fins a 2000!), indiquen el valor que se li donava a aquesta per a la vertadera realització de l'obra del Regne de València[19].

Difícil és imaginar l'organització del regne per part de Jaume I sense la presència de les parròquies, fidels aplegats a l'entorn de la seua església i del seu cementeri. Aquestes es posen en funcionament més prompte que el mateix govern civil i es fan servir com una unitat administrativa civil en qüestions secundàries, que potser arriben a ser principals; aquestes se solien dividir en sectors o "parròquies internes", de les quals eixien elegits representants en el Consell Municipal i fins i tot en el del mateix rei; així també aquestes nomenaven els recaptadors d'impostos per a recollir les taxes reials.

La parròquia de Vila-real d'aleshores i fins l'any 1960, forma part de la diòcesi de Tortosa (de la seua Rectoria serà titular o rector el capítol de la Seu de Tortosa, pel qual l'anomenat *rector de la parròquia de Vila-real* tindrà el títol de vicari perpetu, fins al segle XVIII, en què passarà a ser de patronat reial i a la fi de nomenament episcopal)[20] i es divideix en quatre sectors o subparròquies que porten el nom de sants adients a la devoció de la vila; així ens apareixen documentats, el 1650, sant Jaume, sant Bartomeu, santa Maria, santa Llúcia, i més antigament el de santa Anna; a quina part del poble corresponia cada sector? És fàcil suposar que de la plaça eixiria la divisió en els quatre sectors naturals que acabarien en cada portal: primer sector, de la plaça al portal de Castelló i el de Borriana, posem-li de titular sant Jaume, per ser-hi el carrer Major amb la parroquial; segon sector, de la plaça al portal d'Onda i Castelló, i l'advocació de sant Bartomeu, com a segon titular; tercer sector, de la plaça al portal d'Onda i València, amb santa Maria o santa Anna; i quart sector, de la plaça al portal de Borriana i València, amb la titulació de santa Llúcia, propera la seua capella al raval.

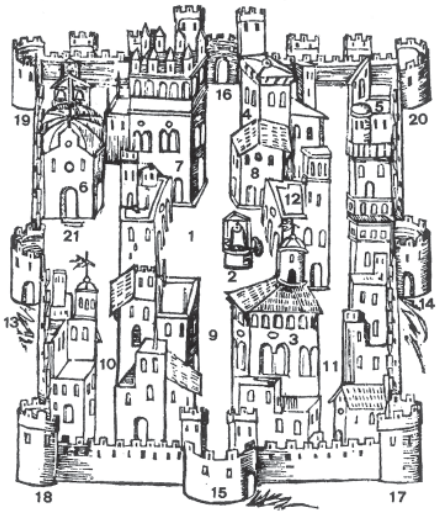

Hasta 21 elementos del croquis de Viciana son ubicables en el clásico y hasta nuestros días inalterado plano de "la vila" de Vila-real.
1 Plaça Major. 2 pou de la plaça. 3 casa de los Cucaló de Montull. 4 capilla de San Jaime. 5 juderia. 6 iglesia Parroquial. 7 casa real. 8 edificio que se conserva.

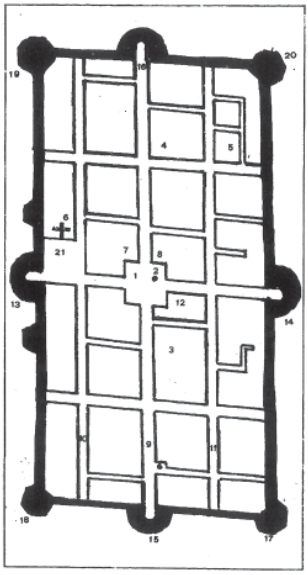

9 carrer Major. 10 carrer d'Amunt. 11 carrer d'Avall. 12 Casa de la Vila. 13 a 16 los cuatro baluartes de Cervelló. 17 torre Motxa. 18 torre de Martorell. 19 torre de Alcover. 20 torre d'en Folch Miquel. 21 pla de l'Esglesia.

Podem comprovar com era de democràtica aquella vida parroquiana en les vessants religiosa i civil. Un exemple d'açò, encara que en segles posteriors, però seguint el mateix ordre, el tenim en el convocatòria a Consell Municipal de Vila-real, per a l'elecció de dos jurats, feta el 4 de juny de 1650. El primer que es fa és la tria de quatre persones per part de cada parròquia o sector: de la parròquia de santa Maria són Jaume Blau, mustassaf; Miquel Cañada, Nicolau Ferrer i Francés Sanchot; de la de sant Jaume, Thomàs Anyó, síndic; Joseph Sales, Joseph Buesso i Llois Cabrera; de la de sant Bartomeu, Francés Vidal, síndic; Miquel Amposta, síndic; Vitoriano Franch i Vicent Guitart; de la de santa Llúcia, Joan Gil, ciutadà; Joseph Aliaga, Jaume Cabrera, ciutadà, i Pere Granell. Aquests es reuneixen i nomenen per santa Maria a Vitoriano Franch, per sant Jaume a Jaume Cabrera, per sant Bartomeu a Antoni Peris i per santa Llúcia a Vicent Guitart; i aquests, amb els quatre jurats que continuen en el càrrec, es reuneixen i elegeixen per a l'ofici de jurats a Miquel Anyó i Esteve Pesset, que amb els quatre jurats anteriors, formen els sis jurats de Vila-real.[21]

font

Quan llegim el document de concessió de la rectoria de l'església de Vila-real, feta pel rei En Jaume I a Joan Gutiérrez, ens apropem al temps en què l'organització del regne de València era un fet i se seguien les pautes donades des del principi per a la bona organització de les viles i del mateix regne, i ensems ens apropem a la figura del nostre rei fundador, mitjançant la parròquia de Sant Jaume i el seu primer rector, Mn. Joan Gutiérrez.

-III- TRADICIONS QUE ENS APROPEN AL TEMPS DEL REI EN JAUME

Parlar de tradicions és parlar de com el poble conta la seua història. De vegades aquesta manera de contar la història coincidirà amb els documents i monuments que l'avalen; però, altres vegades la contalla es farà tot usant la forma llegendària que vesteix, mitjançant diversos estils literaris, allò que potser el temps ha embolcallat en l'obscuritat, a falta de notícies documentals. La llegenda, quan no cau en la forma de superstició, no és roïna; és simplement el recurs popular per a mantenir viva la tradició en un fet que se sap, però que no es precisa en el temps ni en les línies marcades per a poder dir *històric* o *històrica*; però, d'aquesta manera la tradició i la llegenda "fan, construeixen i són la història oral dels pobles".

Hi ha pobles que han sabut servir-se d'aquestes tradicions i llegendes i han construït tota una xarxa de manifestacions populars i folklòriques amb la capacitat d'unir els estaments de la seua vida social i religiosa, de manera que, fins i tot, ens pot semblar que han arribat a confondre la realitat històrica amb la narració llegendària o tradicional, traient d'aquesta l'ambientació i organització adient per a suscitar calor popular i sentir-se cada dia més "fills del poble que té tan gran història!".

Vila-real no és que no tinga tradicions i llegendes que foren bones per a entrar en la mateixa acomboia i forjar una "realitat mítica" de la primera vila i dels seus personatges; en té i n'estudiarem unes quantes, malgrat que l'afany que hem tingut al llarg de la nostra història haja estat el de desmitificar, el de no haver donat una en el clau, el de qualificar de *llegendes supersticioses*, el d'avergonyir-nos del nostre passat, etc., i llançar-nos a un camí de banalitats pròpies dels qui no tenen tradicions ni història. No hem sabut aprofitar allò que ha estat en les nostres mans per a fer la xarxa que ens conforme en un poble de tradicions. És veritat que tot açò ho hem suplit amb l'afany treballador del qui trau trossos, forada penyes per a fer aflorar l'aigua en mil sénies i últimament en una apetència esportiva com no mai s'havia conegut en aquest gran casal. Més encara, els intents d'alguns lletraferits per començar aquesta tasca, en el camp de la tradició i la llegenda, no han donat resultat, per ara; recordem la tasca literària en aquest camí, del nostre escriptor, llorejat tantes vegades, Vicent Ramon Fausto i Manzano, que en la seua finesa puntual i acurada precisió en la paraula escrita, tant en poesia com en prosa, ha forjat, tot emprant el gènere llegendari, en el seu llibre *La Reina Pinella*[22], un brodat literari capaç de ser vehicle per a ressuscitar l'esperit del poble en la recerca de lligams enaltidors que l'acomboien en un present, on cal conrear la il·lusió.

Sí, el nostre poble té tradicions que ens apropen al rei Jaume I i que podrien ser vehicle d'empentes vàlides en el camp de manifestar-nos orgullosos com a poble d'una gran història. D'altres tradicions, s'han anat convertint en llegendàries a la llunyania del temps i l'afany de transmetre d'alguna manera allò que no se sap amb precisió documental. Ambdues formes són vàlides per a sentir-nos avui en el context del temps real al qual volen transportar-nos.

N'hem triat unes quantes, i de segur que n'hi haurà moltes més; bo serà que la memòria familiar escorcolle les seues falses i retrobe allò oblidat en aquest sentit. Mirem si aquestes que ací exposem no ens apropen al camp de la història de Vila-real, en relació amb al nostre rei Jaume I.

1- Els infants, el palau del rei i la torre Motxa

Parlar sobre aquests temes fa trontollar el Vila-real cultural, no sé per què. Però ens atrevirem a desenvolupar-los, sense dogmatismes, simplement per apropar-nos al rei En Jaume.

a) D'infants

L'infant Pere, fill de Jaume I, no té cap vergonya de dir que la *Ville Regalis* és seua i açò l'any 1269, el 18 de desembre[23]. Es tracta de dos documents de donació: en el primer, en confirmar les adquisicions de Jaume Alamany, testimonia que té propietats en aquest lloc i que aquelles adquisicions d'Alamany afronten "amb terra nostra", o siga "terra de l'Infant Pere"; al segon document, estén el seu domini a tota la vila, quan diu:

"Noverint universi Quod Nos Infans Petrus, damus et stabilimus et concedimus tibi Abrae de Turrim de Barchinona, judeo, habitatori Ville nostre Regalis... = Conega tothom que Nos, l'infant Pere, donem, establim i concedim a tu, Abraam de la Torre, de Barcelona, jueu, habitant de la nostra Vila Real...". Curiosament els dos documents són donats a Vila-real: "Datum apud villam Regalem XV kalendas januarii anno Dpmini MCCLX nono = Donat a Vila Real a les 15 kalendes de gener a l'any del Senyor Mil dos cents seixanta nou", documentació que ens demostra palesament que l'infant Pere tenia possessions a Vila-real (palau, cases...?), que era propietari de la *Ville Regalis* i que hi residia algun temps.

Més curiós encara és pensar que aquest infant és el pare de la infanta Isabel d'Aragó, la que avui és santa Isabel d'Aragó, reina de Portugal, que precisament va nàixer l'any 1271; el lloc de la seua naixença se'l disputen Saragossa, Barcelona i potser altres ciutats més de la Corona d'Aragó[24], però, per a nosaltres la seua naixença i el seu bressol van ser Vila-real. Les raons exposades parlen al nostre favor: l'infant Pere és senyor de Vila-real, almenys abans de la Carta Pobla o fundacional (el nostre infant, l'any 1272 es distancia de son pare i és privat de tot càrrec i renda, es reconcilia l'any següent, cosa que ens fa pensar que el lloc de l'infant, és a dir, *Ville nostre Regalis*, passa en aquest període a la Corona o rei Jaume, que li donarà l'esmentada carta fundacional, el 20 de febrer de 1274); la seua presència al desembre de 1269 és ben documentada per les dues donacions esmentades; si la seua filla Isabel naix el 1271, abans de la "fundació de Vila Real del rei", és molt improbable que el seu naixement es done en aquesta vila i el seu palau, o en una de les propietats de l'infant, que aleshores és, en una altra de les seues vingudes a aquestes seues propietats, a la "nostra Vila Real"...?

Quin filó per a un muntatge de festes, en el qual apareixen persones reials en aquest lloc real: l'infant Pere, la seua esposa Constança de Sicília, amb la qual es casà l'any 1262, la infanta Isabel, els cavallers de l'infant, les dames de companyia de la reina Constança, la dida i dames de la infanta, una munió de patges d'ambdós sexes..., haques, cavalls i burros, carros, tartanes i berlines...; la imaginació, basada en la història i la tradició, pot fer més que una llarga desfilada, perquè de seguida entren a formar part de la comitiva el mateix rei En Jaume, el fundador, i tot l'acompanyament que li pertoca a un

rei, amb els batlles, justícies, escrivans, secretaris fidels, rectors, jueus de confiança i financers, llauradors i també la mitologia casera: el diable de les Set Séquies, el baró de Ràtils, el rei Madrigal, la reina Pinella i les dues infantones, Solades i Carinyena, amb l'infantó Cap de Terme, auxiliats per la Colla dels Atrevits, Foradapenyes, Regasoques, Plantahorts, Mim, Nogués, Libori, Olarieta, Pastorela, Catxan, Miquinòries, Mustioles, Bosquereta, Manegueta, nanos, cabuts i gegants, amb Pasqualet i Marigracieta i les *aueles* del catret, el riu Millars, l'Assut, el barco voltat, els Tres Molins, el molí de Tatxes, el molí de Tol, el molí la Vila, el molí de Font, el cabiró, la Séquia Major, la Sequiola, la Sequieta, l'hort de Sant Miquel, l'hort de Menero, l'hort de Vives, l'alqueria de Medrano, l'alqueria de Bou, els sifons (i un seguici gloriós d'allò que diem malnoms però que ja són renoms dels nostres avantpassats). No em direu que no tenim una retafila llarga d'història, de tradició i de mitologia? Només falta l'hom capaç de fer-nos creure per la mitologia la nostra gran història. Un repte important per a lletraferits de Vila-real!

Una vegada ací i conegut el domini de l'infant Pere sobre *Ville nostre Regalis*, a més de l'avinentesa argumentada de la naixença de la infanta santa Isabel d'Aragó en aquesta vila (mentre no es trobe l'evidència i seguretat qué fou en una altra, qui ens podria assegurar que no fou a Vila-real, si no pot assegurar al mateix temps que fou en l'altra...?), no podem dir que Vila-real fou dels infants...?; és evident que fou de l'infant Pere, almenys, i més avant la història ens donarà compte que, en ocasions, fou d'altres membres de la Casa Reial o infants, sense menypreu del rei, retornant sempre a la Corona, de la qual en realitat, essent dels infants, no eixia... Aquells que li donaren, en un temps determinat, el cognom dels infants a Vila-real, potser no sabien aquests extrems, i ho feien per ganes d'enaltir la vila que arribava a ser ciutat", però, mirant-ho bé, no anaven gens errats (potser, i va de broma, ¿no ens vindria bé el cognom encara que només fóra per distingir-nos de la Vila-real portuguesa...? ; és un dir, sense ganes d'ofendre ningú, com no ens ofén que el club que enalteix els sedenys esportius d'aquesta ciutat continue intitulant-se Villarreal, aquell Club Atlético Foghetecaz: Villarreal de la nostra infantesa[25]!).

Així dit, "dictum est de maniqueis"!

b) El palau del rei...?

A tot açò, hi ha un palau, que ens sap greu dir-li *palau*. Li diem posada, hostal, casa de, la Granja Bar, i ara Bancaixa, però no palau reial! Però, és veritat que aquesta casa és edificada justament a la plaça de la Vila, a la punta del carrer principal, per a tenir una bona portalada o eixida, i és veritat que en un temps és donada pel rei a un dels seus majordoms; també és veritat que, en visites de personatges de la casa reial, alguna llar important, ben situada, palau?, hi hauria per a fer-los el comboi. És històric el fet que a Vila-real, 28 de desembre de 1406, moria la reina Maria, esposa del rei Martí l'Humà i que d'ací, després d'uns dies de la seua mort, eixia el seguici mortuori que duia la reina a València; així que ens preguntem en quina casa moria i restava el cadàver de la reina i de quina casa eixia tal acompanyament fins a València...; no seria la que diem el palau reial? Quantes històries verídiques i imaginàries podem situar en aquell lloc, com ho fera en els seus relats guardonats l'estimat i gran poeta vila-realenc Manel Villarreal Casalta! Un altre filó a l'abast de tothom!

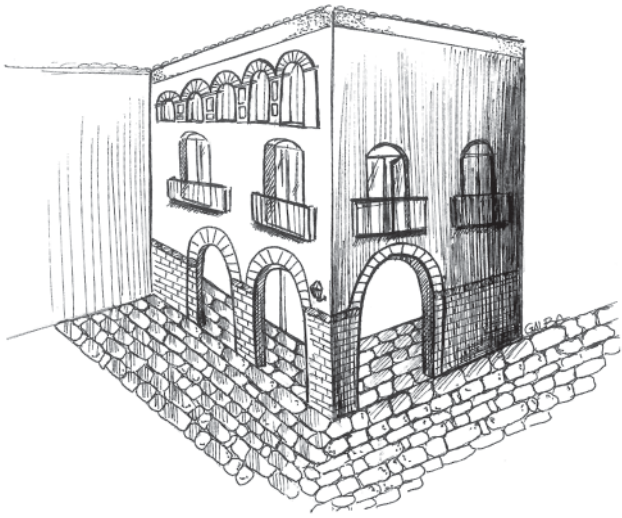

c) La torre Motxa

I la torre Motxa, dels pocs vestigis d'aquells dies propers a la fundació (en les ordenances de l'any 1326, a cinquanta-tres anys de la fundació, s'anomenen com a fetes les muralles, les torres i els fossats[26]) que encara s'alça orgullosa als nostres ulls, juntament amb pocs altres residus que no ha fet desaparéixer la nostra inconsciència que enderrocara cases senyorials als dos carrers majors, Ca la Vila, plaça de la Vila porticada, Casa de l'Oli, convents, esglésies, alqueries, torres de vigia..., tot un conjunt que ens parlava de la nostra història i encara ens parla, en l'enyor. És veritat que d'un temps a aquesta part, i potser ho hem d'agrair als Socarrats, als peus de la torre Motxa esdevenen homenatges puntuals a fets que en uns anys es bandejaren i ara ens enlairen en aquesta història nostrada que tant estimem, i açò per part de l'Ajuntament i d'altres grups i entitats, als qui lloem i empentem a més. Aquesta i aquests també ens apropen a la figura del nostre rei En Jaume I, no ho oblidem!

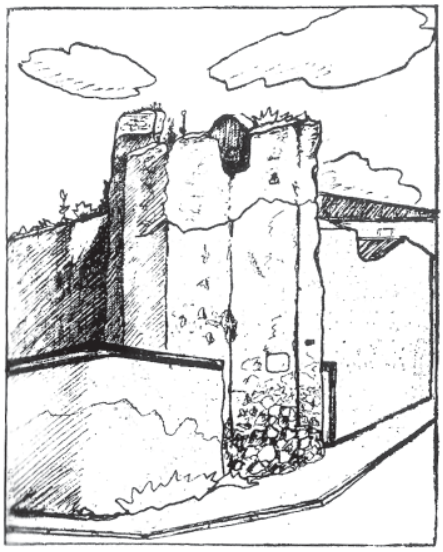

font

2- Romeries a les ermites i devoció a la Mare de Déu de Gràcia, Fira de Santa Caterina, l'Hospital i el pont de Santa Quitèria

a) Romeries a les ermites

> "Die mercuri, XVI die decembris anno predicto (1383). Consell cridat et ajustat en la casa de Consell o Cort de la dita vila fon acordat, çò que segueix. Primerament que la profesó se fase a honor e reverensia de Nostre Senyor Déu e de la Verge Madona Sancta Maria et de tota la Cort Celestial, per tres dies continuament e que en los dits tres dies tot hom et dona face festa et dejun, et quel primer dia vaje la dita professó a les ermites, lo segon dia a la alqueria d'en Johan Pineda et lo tercer a Sta. Lúcia. Et que sia haut un frare del convent de Castelló qui cascun dia fase son predich als lochs deius dits. Et que començen a fer la dita professó dijous, divendres et disapte primervinents."[27]

Amb aquest document de 1383, cent nou anys després de la fundació del poble, se'ns dóna a conéixer, si no la primera (podrien haver-ne d'anteriors, donat que ja hi són les ermites com a realitats d'un temps fundacional i que s'anomenen com a tals les aleshores existents), almenys una de les primeres processons o romeries de la vila de Vila-real. Després en seguiran a altres llocs de devoció de la contornada i també a aquest lloc i, en especial, a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia en vindran d'altres pobles (documentada pel 1400 una de l'Alcora, per a un estudi posterior).

El camí de les ermites és clarament assenyalat entre els del terme de Vila-real[28], afalagat per les romeries devotes i per les visites dels fidels i ens mostra l'antigor d'aquesta forma devocional en el nostre poble, que ara es testimonia en la romeria del primer diumenge de juliol per l'antiga festa de la Visitació i la baixada i la tornada de la Mare de Déu de Gràcia en les festes de setembre, a més de romeries de congregacions i associacions al llarg de l'any en dates puntuals.

Podem referenciar aquestes romeries amb el fet de l'estança en El Termet i les seues covetes o cel·les, d'eremites devots al servei religiós de les ermites, potser ja de la coveta o ermita de la Mare de Déu de Gràcia amb la seua imatge primitiva[29]; un d'aquests frares és Bernat Fabra l'any 1375, solament cent anys després de la fundació de la vila.

Totes aquestes referències ens apropen al temps del rei En Jaume I i ens fan valorar les tradicions del nostre poble, animant-nos a recuperar-les i a donar la importància que mereixen a aquelles que ens queden, esmentades a dalt.

b) La devoció a la Mare de Déu de Gràcia

En el que acabem de dir en l'apartat anterior d'aquesta part de tradicions, veiem l'origen precís de la devoció a la patrona de Vila-real, la Mare de Déu de Gràcia, a la qual hem festejat amb especial devoció en aquest any passat, any de la seua Coronació Pontifícia i Proclamació Canònica com a Patrona de Vila-real i el seu terme (2 de setembre de 2007, als dos-cents cinquanta anys del Vot Perpetu, 1757).

Les poques referències a aquesta devoció en els primers anys de la vida del poble, la manca de documentació, no ens retrau d'esbrinar en la mostra d'aquella, deixada entre el fullam del document solitari que l'acomboia de manera vetlada i, com a resta arqueològica, en la tradició d'ermites i romeries que van a la de la Mare de Déu de Gràcia, a la de sant Antoni, a l'alqueria de Pineda (quina ermita seria...?), a santa Llúcia (l'Hospital del poble). Ací trobem l'arrel de l'arbre que es plantà quan la fundació de la vila i que ja va creixent, fins que es reblirà de branques per a fer-se l'ombriu pairal d'aquesta nostra nissaga a l'ermita, festiva i gloriosa, que a les vores del Millars i damunt de la Coveta, continua mostrant-nos el somrís de la patrona. És la tradició de Vila-real; qui la bandejarà que siga d'aquesta soca-rel?

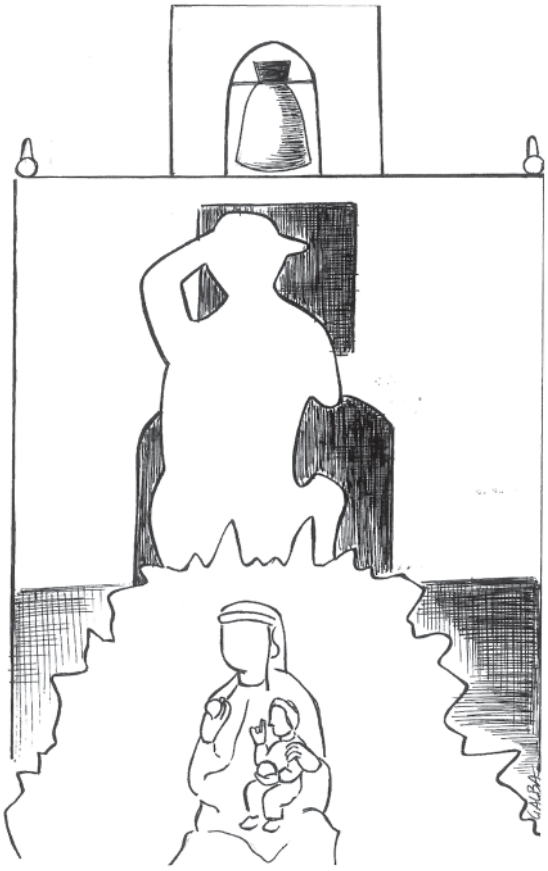

c) La Fira de Santa Caterina

Ens apropa tant al rei, que quasi el toquem. Ha tingut la seua història de canvis de dates, de duració, de lloc, etc., els seus més i els seus menys, però hi és i l'estimem perquè és la Fira de Santa Caterina i ens la va concedir el rei En Jaume!

La Fira de Santa Caterina, l'esguardem en el conreu de les tradicions essencials de l'ésser de Vila-real. La Fira de Santa Caterina entra dins d'aquests dies, fets i memòries que, sense cap mena de dubte, anomenem *tradicions*. Però, de quan ens ve aquesta tradició? El vila-realenc de soca-rel creu que dels dies de la fundació del poble pel rei Jaume

I. Així ho hem sentit dir sempre i així ho hem viscut des de xicotets, emparats per la paraula dels nostres pares i dels nostres avis i familiars, en "fer-nos de fira Santa Caterina"; per a ells i per a nosaltres és la fira de sempre, a un mes de Nadal! La fira xicoteta, la d'un dia, la de les joguines, dàtils i llepolies, la de les figuretes del pessebre, la del xiulet, la de la llonganissa, la fira de les castanyes torrades, la dels torrons de Nadal, la que es feia a la plaça dels porxes i s'allargava fins al campanar i la boca del carrer de Sant Antoni per una part i les boques dels carrers dels Desemparats i de la Cova Santa per l'altra i sense entrar en els carrers majors: la Fira de Santa Caterina de Vila-real! Ara ja sabem que és molt més gran en extensió i en productes de tota mena, però continua sent la fira d'un dia en les vespres llargues del Nadal. De vegades la tradició oral és document històric ben vàlid quan potser no es troben els escrits, i d'aquesta en tenim d'una antigor que abasta les nostres generacions, quan pensem amb bona fe que la tradició no sol equivocar-se ni a Vila-real.

Però, hi ha documentació escrita que avala aquesta fira. Només cal que llegim la Carta Pobla o de fundació, 20 de febrer de 1274, i ens trobarem amb ella, per més que el rei no assenyale dates concretes i ho deixe a la voluntat del Consell, sempre respectant les fires del voltant; amb aquest respecte Vila-real elegeix deu dies que acaben en la festa de santa Caterina, 25 de novembre, dia en què tots el firaires s'hi havien de congregar i així se celebrava. Més avant, les precisions econòmiques faran que la fira es canvie de mes i passe a les festes de Sant Jaume pel juliol o per festes de Sant Pasqual al setembre i, a la fi, en el mes de maig, però sempre quedarà la tradició de la primera fira per la festa de santa Caterina al novembre, que se celebra el diumenge vinent a la festa religiosa, que el Consell vota a perpetuïtat en el s. XVII. Des d'aleshores així ha perdurat fins a nosaltres. Per les acaballes del s. XX, es decidia que la fira se celebrara sempre el quart diumenge de novembre, i açò per motius clars d'entendre: perquè els firaires, gent de les rodalies i tothom no s'embolicaren amb el dia!

La Fira de Santa Caterina és, així també, un dels fils que, si el seguim, ens porten a bressolar-nos en els orígens de la nostra història, apropant-nos tant al rei que quasi el toquem.

d) L'Hospital i el pont de Santa Quitèria

La fundació de l'Hospital i la construcció del pont de pedra o de Santa Quitèria, els trobem molt units i els dos naixen de la mà del nostre rei.

Han passat només catorze mesos de la fundació de Vila-real i el 18 d'abril de 1275, el rei En Jaume, a Lleida estant, concedeix a "Pere Dahera, poblador de Vila Real, que pugues construir i edificar, en la dita població de Vila Real, un hospital per a pobres i donar i assignar al dit hospital les cases i heretats que Nos t'hem donat en la mateixa població... I Nos, com tu dones i deus donar tots els teus bens per al dit hospital, et concedim i donem a tu i a aquell o aquells que després de tu governaran el dit hospital, que vos encarregueu de la construcció del pont de pedra que s'ha de fer en dita població sobre el riu Millars. Així que podreu postular o fer que altres postulen en el dit pont i vos encarregareu de l'obra de dit pont mentre dure la seua construcció i fóra acabat"[30].

Pere Dahera és un dels primers pobladors de Vila-real, amb moltes cases i terres de donació reial; home pietós i caritatiu, pensa a construir un hospital per a pobres i

necessitats, que en aquell temps faria molta falta i demana permís al rei, que li'l concedeix, però donant-li una obligació i una renda que, sabent de la filantròpica caritat de Dahera, repercutirà també en el mateix hospital: construir el pont de pedra, és a dir, el pont de Santa Quitèria, en la Via Augusta, que es dirà Camí Real; potser hi haguera ja un pont vell, en males condicions i es fera necessari construir-lo nou i de pedra; per això el rei li concedeix, mentre la construcció, el que postule o faça pagar un peatge als que passen per ell.

Així naix el primer hospital d'aquestes terres, el nostre Hospital de Santa Llúcia i Sant Miquel, del qual ara ens queda el record quan diem la capella del Crist de l'Hospital. Aquest ha estat motiu d'una de les llegendes més boniques de Vila-real, que també s'ha volgut esborrar de la nostra idiosincràsia, per allò de llegendària o, encara més, impossible.

3- El Santíssim Crist de l'Hospital: entre la història i la llegenda

El fet és que diu la tradició que a les vores del Barranquet posà els seus campaments reials Jaume I per a la conquesta de Borriana, en un lloc amb aigua i suficientment a prop per a atacar-la i lluny per a resguardar-se de l'atac; el temps suficient per a enamorar-se d'aquell indret, amb alqueries, hostals i altres cases habitades, que recordarà per a fundar, temps després, Vila-real. En aquell lloc, el rei tenia altar alçat per a la missa i les pregàries i un Sant Crist en la creu, de molta devoció, que sempre l'acompanyava. Quan, vençuda Borriana, el rei iniciava el camí de València, diu la tradició i la contalla, que el carro on anava el Sant Crist, tirat per bous, no avançava, era estancat en el Barranquet i no hi havia manera de moure'l; aquell fet, continua contant-nos la veu dels avantpassats, decidí el rei a deixar el seu Sant Crist en una improvisada capella que amb el temps seria la capella del nou hospital, que fundava Pere Dahera.

La llegenda és bonica, pietosa i ens apropa a la figura del rei, sense cap mena de superstició. Però, què hi ha de veritat en tota aquesta contalla?; és història, és llegenda? Com a històric en el relat podem reconéixer el fet del setge de Borriana i un dels llocs probables del campament reial, el nostre Barranquet; també podríem assenyalar com a històric el que el rei portara altar i creu per al servei religiós propi i dels seus; i és històrica la concessió de fundar un hospital a Pere Dahera.

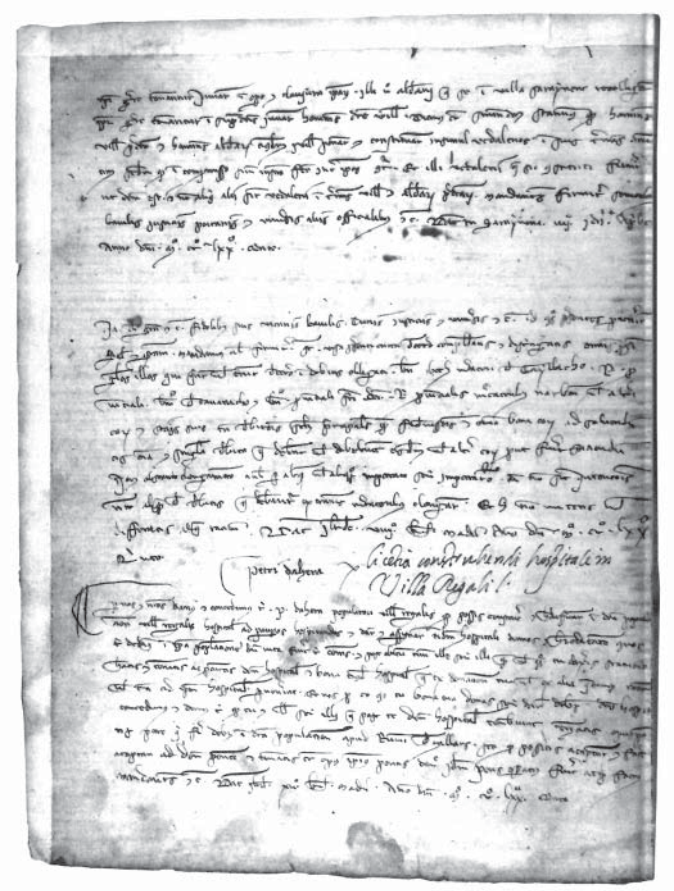

Jaume I autoritza la fundació de l'Hospital a Pere Dahera, 18 d'abril de 1275. Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, reg. 20, f. 243v.

Hi havia una capella en l'Hospital? Fins l'any 1466 no apareix l'edifici de la capella en el conjunt de l'Hospital; fins aleshores els oficis en honor dels patrons, santa Llúcia i sant Miquel (del Crist no es diu res) es feien al pòrtic, es demanava autorització al bisbe de Tortosa, amb un altar portàtil on es posaria la creu (sense una creu no se celebra la santa missa), com comprovem en l'autorització que es demana per a celebrar la missa el dia de santa Llúcia de l'any 1390, com el 1402 per a la festa de sant Miquel; és tan important l'altar portàtil que l'any 1424 es duu a beneir a la mateixa València. El 1466 s'inicien les obres de la capella o església de l'Hospital.[31]

font

D'aquesta capella hi ha documentació i notícies interessants, en els Llibres de Visites Pastorals dels Bisbes a la Parròquia de Vila-real, quan s'anota en cadascuna d'elles el "visitavit Capellam Hospitalis et invenit". Des d'aleshores podem dir que a l'Hospital de Santa Llúcia i Sant Miquel, a la part del Barranquet que dóna a València, hi ha una capella, en la qual hi són dos altars: el del Crucificat i el de santa Llúcia; des del s. XV sabem que l'altar de santa Llúcia el presideix la taula que representa santa Llúcia i santa Àgueda (que ara custodia l'Ajuntament i que és de la capella de l'Hospital, on ha de ser, perquè per a l'esmentada capella la va fer el mestre dels Perea i sempre hi ha estat abans de 1960); l'altar major, l'any 1645, el presideix una imatge de Crist Crucificat, que no sabem quina era[32].

Mestre Perea , *Santa Llúcia i santa Àgueda*, pintura sobre taula, 128 x 93 cm, finals del segle XV. Arxiu Municipal de Vila-real, reg. 346.

Però el 4 d'abril de 1701 apareix aquesta anotació en la Visita Pastoral a la Sagristia de l'església gòtica: "...Y per quant en la dita Sacristia hi ha una Imatge de Sant Christo que causa irrició y poca veneració, mana així mateix que se fasa altra imatge de un Sant Christo que sia devota y cause venerasió y la Image que al present si troba com està dit la soterren en lo puesto acostumat". Aquesta seria una imatge molt gran per al lloc

de la sagristia, que era fosca i xicoteta, i per tant no inspirava devoció sinó més prompte irrisió o por; no sabem què es va fer d'ella, però, potser no la soterraren, com es manà.

A l'inventari de la capella de l'Hospital, que és al Judiciari de 1718 de l'Arxiu Municipal, apareix "*una cortina de tafetà morada i una altra de gassa, que solen servir a l'altar del Sant Crist*". Aquesta cortina ens recorda com el Crist de l'Hospital estava sempre velat amb ella i inspirava una por especial, pel misteri de no veure'l; potser ací trobem la imatge "que causa irrisió" de la sagristia de l'església gòtica, que ha anat a parar a l'altar de l'Hospital...?, o més prompte, és la nova imatge que es manava fer per a la sagristia, però que ha anat a parar a la capella nova de l'Hospital...?

És en aquests anys quan se suscita fortament la devoció al Santíssim Crist de l'Hospital, que apareix en aquesta imatge gran, majestuosa, impressionant, (l'anterior imatge, xicoteta, considerarien que no era bona per a aquella devoció), posada dalt l'altar, sempre tapada amb la cortina espessa, de tafetà, morada, destapant-la només per a la veneració, imatge que donava por (després de la guerra del 1936, en què desapareix i és un misteri què s'ha fet d'ella, la imatge que reprodueix aquella causava la mateixa por, fins que se li tragué la cortina que la tapava, del 1958 en avant, amb les mares dominiques com a guardianes, que inspira avui devoció i amor). Continuem preguntant-nos, en l'alé llegendari, si seria aquella imatge vella de la sagristia de l'església gòtica que és condemnada a ser soterrada o la nova que es fa en el seu lloc, per manament episcopal...; és una pregunta i un misteri!

Imatge misteriosa sempre la del Crist de l'Hospital: és la del rei En Jaume o una posterior a ell, o potser la de la sagristia gòtica, o una altra de nova...? I, on és la imatge del Santíssim Crist de l'Hospital d'abans de la guerra?: la van traure de la seua capella i la dipositaren al convent de les mares dominiques, al carrer Major Sant Doménec a l'agost del 1936; en aquest convent hi havia també un crist molt gran; s'encén la foguerada per cremar imatges i ornaments de les dominiques i el Crist de l'Hospital..., però sols cremen una de les dues imatges del Crist; quina de les dues?; un dels faldaquins que sempre ha portat el Crist de l'Hospital (morat o blanc, ara dipositats a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia) sí que és cremat; però, i el Crist de l'Hospital? Continuarà la llegenda dient si en un camió que anava cap a l'estació del tren s'hi veia un braç clavat en una creu... Misteri de la llegenda, o de la història, del Santíssim Crist de l'Hospital, fins i tot en les seues poques eixides de la capella, misteri que ens apropa a la figura del rei Jaume I i els orígens de Vila-real...

Tenim o no prou matèria per a fer història de la nostra llegenda o llegenda de la nostra història...? Endavant, Vila-real!

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

1 DE MARIA, Ramon, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, València, 1935, p. 78 a 81 sobre donacions fetes el 18 de desembre 1269, ACA, reg. 37 de JI, F 3.
2 GIL VICENT, Vicent, *Nos, Jacobus. Els orígens de Vila-real*, ACA Cancelleria Reial, reg. 19, F 36, 83 r., 85 v., reg. 21, F 61.
3 GIL VICENT, Vicent, *Nos, Jacobus. Els orígens de Vila-real*, capítol de Cronologia biogràfica del rei En Jaume, p. 28 i següents.
4 TRAVER GARCIA, Mn. Benet, *Historia de Villarreal*, cap. II, p. 37, i cap. XXXVII, p. 258.
5 DOÑATE SEBASTIÀ, José M., "Retrato arqueológico de una Iglesia desaparecida", *Datos para la historia de Villarreal* V, p. 9 i 10.
6 TRAVER GARCIA, Mn. Benet, *Historia de Villarreal*, cap. II, p. 37.
7 DOÑATE SEBASTIÀ, José M., ídem, p. 9.
8 DOÑATE SEBASTIÀ, José M., ídem.
9 Arxiu Arxiprestal de Vila-real, I Llibre de Visites Pastorals.
10 TRAVER GARCIA, Mn. Benet, *Historia de Villarreal*, cap. XXXVII, p. 259-260.
11 Familiar, si no germà, de sant Gil de Frederic, natural de Tortosa.
12 Arxiu Arxiprestal de Vila-real, I Llibre de Visites Pastorals, 2 de juny de 1757.
13 Arxiu Arxiprestal de Vila-real, II Llibre de Visites Pastorals.
14 Segons la GEC, mesura del pam per a València i Castelló.
15 TRAVER GARCIA, Mn. Benet, ídem p. 259-261.
16 Així pareix ser, segons Esteve Carda Rius, a qui ho agraïm de veres, per la festa i pel fet.
17 DE MARIA, Ramon, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, València, 1935, p. 123, Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, reg. 19, F 106 r, Vicent Gil Vicent: *Nos, Jacobus. Els orígens de Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, febrer 2008, p. 125.
18 Còdex Juris Canonici, 1983, c. 515.
19 AAV, llibres I i II de Visites Pastorals, Hist. País Valencià, volum II, 5- BURNS, Robert I., "L'església com a institució fronterera, la cèl·lula religiosa inicial: la Parròquia", p. 130-140.
20 AAV, llibres de Visites Pastorals.
21 AMV, signatura 69 de Claveria 1649-50, p. 42 a 43 v.
22 FAUSTO I MANZANO, Vicent, *La Reina Pinella*, premi de narrativa Ciutat de Vila-real, *Temes Vilarealencs*, sèrie IV, núm. 22, Ajuntament de Vila-real, Delegació de Cultura, 1998.
23 ACA reg. 37 de JI, F 3.
24 La GEC assenyala entre interrogant Barcelona com a lloc de naixement d'Elisabet d'Aragó; a Saragossa es pegarien per dir que hi va nàixer...
25 CLEMENTE CABEDO, Juanjo, "Imatges d'una història. 80 anys de futbol a Vila-real", monogràfic de la *Revista Poble*, febrer de 2003, p. 8: "Club Atlético Foghetecaz:. Aquest nom tan estrany té una explicació ja que correspon a les inicials dels seus fundadors: Font (actual soci número u del Villarreal –Fo–), Gil (G), Herrero Meseguer (He), Teuler (Te), Català Rubert (Ca) i Zaragoza (Z) i els dos punts després... representen un etcètera perquè n'eren molts més...".
26 DOÑATE SEBASTIÀ, José M., "La Torre Mocha", *Datos para la historia de Villarreal* V, p. 168.
27 AMV, MC de 1383-1384, núm. 2, F 12 v.
28 Nota de l'autor: Jacint Heredia Robres té molt ben estudiat (tesina llicenciatura 2007) i llest per a publicar aquest itinerari des del cor de la vila fins a les mateixes ermites o l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, cosa que cal agrair-li en el seu treball d'investigació acurada en favor de l'antigor dels orígens d'aquesta devoció.
29 AMV, Claveria de 1374-1375, núm. 213, F 40 v.
30 DE MARIA, Ramon, op. cit.: *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, p. 131-132, ACA de JI, reg. 20 F 243 v.
31 DOÑATE SEBASTIÀ, José M., *Datos para la Historia de Villarreal VI,* "El Hospital de S. Miquel i Sta. Lucía", p. 9 i següents.
32 AAV, I Llibre de Visites Pastorals, F 110, any 1645.

font

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

CAIXA RURAL VILA-REAL
FUNDACIÓ

PORCELANOSA®

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

Ajuntament de Vila-real
Promoció Lingüística